

Helena Cehak Hołubowiczowa

Słowiańsko-wareskie cmentarzysko kurhanowe koło Porzecza w powiecie dziśnieńskim

Un cimetière slave et viking près de Porzecze, ar. de Dżisna

Wstęp.

Właściciel majątku Porzecze, p. Piotr Józefowicz, zawiadomił Muzeum Arch. Prehistor. U. S. B. o cmentarzysku kurhanowym, które znajduje się na terenie jego majątku. W lecie zaś 1938 r. w Głębokiem ekspedycję wykopaliskową Muzeum Archeologii Prehistorycznej U. S. B. poinformował w nim również inż. Leonard Piekarski. Dzięki uprzejmości p. starosty powiatu dziśnieńskiego, który ekspedycji użyczył auta na objazd cmentarzysk kurhanowych w Dziśnieńskim, dotarliśmy latem do kurhanów w Porzeczu. Z braku funduszków jednak trzeba było wykopaliska odłożyć. Dzięki subwencji udzielonej Muzeum na wykopaliska przez p. wojewodę wileńskiego, Ludwika Bocińskiego, prace badawcze z ramienia Muzeum na terenie Porzecza przeprowadzono w jesieni 1938 r. W wykopaliskach brali udział Helena Cehak-Hołubowiczowa — adiunkt, Włodzimierz Hołubowicz — asystent wolontariusz i Bolesław Rogiński — rysownik Muzeum Archeologii Prehistorycznej U. S. B.

Majątek Porzecze leży przy granicy sowieckiej. Specjalne podziękowanie należy się K. O. P-owi, który w pełni zrozumiał wartość naukową prowadzonych badań, udzielając ekspedycji wykopaliskowej wszelkich ułatwień.

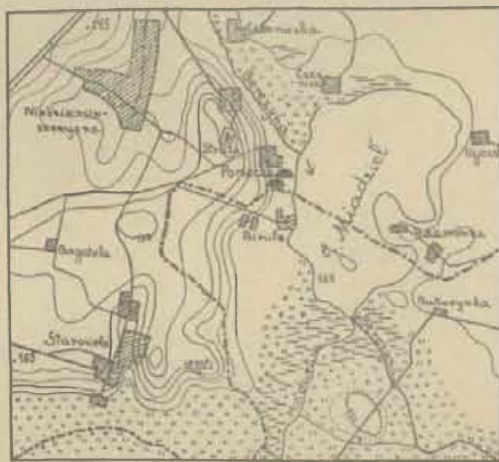
Dziękuję również uprzejmie p. profesorowi dr. Adamowi Wrzaskowi za łaskawe pośrednictwo, a p. profesorowi dr. Zygmuntovi Zakrzewskiemu za określenie monet, znalezionych w kurhanach w Porzeczu. Serdeczne podziękowanie należy się również p. profesorowi dr. Zygmuntovi Jaworskiemu za analizę resztek tkanin z Porzecza oraz p. profesorowi dr. Władysławowi Mierzeyewskiemu za wspólnie z p. prof. Jaworskim przeprowadzoną analizę kości palonych z kurhanu 5-tego. Równie głęboką wdzięczność winnam p. asystentowi mgr. Wincentemu Wojtkiewiczowi za chemiczne oczyszczenie monet oraz analizy chemiczne niektórych zabytków z Porzecza.

Rysunki do niniejszej pracy wykonał p. Bolesław Rogiński.

I. Położenie cmentarzyska.

Cmentarzysko w Porzeczu rozłożyło się nad brzegiem jeziora Miadziel, nieco na południe

od ujścia Berezyny (dopływu Dniepru), która przepływa przez to jezioro, na wysokim zboczu, stromo opadającym ku wodzie. Liczy ono około stu kurhanów; przeważnie znajdują się one w parku majątku i porośnięte są lasem. Kilkadziesiąt kopców leży za parkiem na ugorze, przez który przechodzą druty granicy polsko-sowieckiej. Ta grupa kurhanów na ugorze znajduje się w odległości kilkunastu metrów od grupy, leżącej w parku. Jedną grupę od drugiej dzieli pas zajęty przez cmentarzysko o wiele późniejsze, zaznaczające się na powierzchni wystającymi głazami. Na tym

Ryc. 1. Plan sytuacyjny cmentarzyska koło Porzecza. — Fig. 1. Plan de situation du cimetière de Porzecze.

cmentarzysku, dla upewnienia się, że pod głazami znajdują się groby, przekopano jeden, w którym na szkielecie leżała sprzączka brązowa. Poza drutami granicznymi po stronie sowieckiej znajduje się obecnie również kilka kopców, stanowiących dalszą część badanego przez nas cmentarzyska kurhanowego.

W jesieni 1938 r. rozkopaliśmy cztery kurhany w parku, należące do partii środkowej cmentarzyska, które nazywam odcinkiem I-szym oraz przy samej granicy na ugorze 13 kopców, które, jako leżące na peryferiach poza pasem mogił zaznaczających się na powierzchni wystającymi głazami, nazwałam odcinkiem II-gim.

II. Opis kurhanów.

Zbadane kurhany w Porzeczu, podobnie jak i reszta nierozkopanych, były różnej wielkości i wysokości. Wyróżnić wśród nich należy dwa odrębne pod względem kształtu typy:

kopulaste o podstawie okrągłej, oraz podłużne o podstawie elipsoidalnej.

Kurhanów elipsoidalnych, które nazwałam owalnymi, rozkopaliśmy trzy: jeden kurhan *d* na odcinku I-szym, oraz dwa kurhany *1A* i *5* na odcinku II-gim. We wszystkich trzech wypadkach kurhany zawierały groby ciałopalne.

Kurhany były sypane obok siebie bez specjalnego porządku, odległość między nimi była różna i wynosiła od kilkudziesięciu centymetrów do kilku metrów.

Wokół podstawy kopców na odcinku II-gim widoczne były jamy, z których brano piasek podczas sypania kurhanów. Ilość jam była różna; wahała się w granicach od 1 do 4. W dwu wypadkach zaznaczał się rów u podstawy kopca, a to na odcinku I-szym wokół kurhanu *a*, na odcinku zaś II-gim wokół kurhanu *1A*.

III. Budowa kurhanów oraz położenie i opis grobów wraz z zabytkami.

Budowa kurhanów uzależniona była od grobu, który się w danym kopcu znajdował. W Porzeczu wystąpiły dwa zasadnicze typy grobów: szkieletowe i ciałopalne, w których wyróżnić można dwie podgrupy a mianowicie: groby szkieletowe na poziomie u podstawy kurhanu i groby szkieletowe w jamie pod kopcem, oraz groby ciałopalne na poziomie i groby ciałopalne w nasypie. Wreszcie znalazł się na cmentarzysku w Porzeczu kurhan „pusty” (kurh. c. 4, 7). W części kurhanów (kurh. *a*, *d*, 1, 2, 3, 5) występowało palenisko u podstawy kopca.

1. Kurhany z grobami szkieletowymi na poziomie.

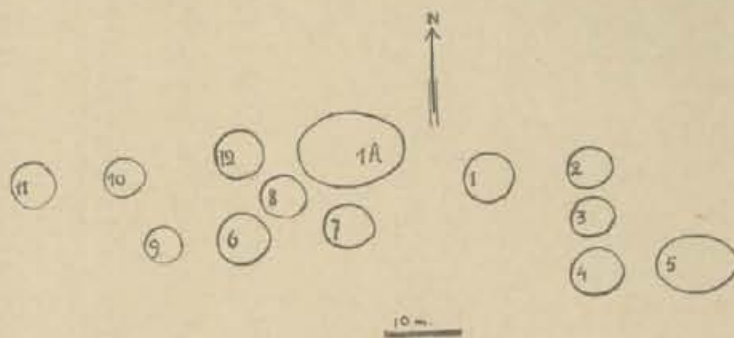
Kurhan *a*.

Struktura nasypu. Kopiec 2,50 m wysokości, usypany był z piasku, branego na miejscu. Wokół kurhanu zaznaczał się rów do 1,20 m szeroki i do 0,50 m głęboki, z którego wybierano piasek podczas sypania kopca. Pod darnią i kilkucentymetrową warstwą próchnicy leżał nasyp początkowo z jednolitego żółtego piasku, przerywany nieco powyżej połowy wysokości nasypu aż do podstawy kopca, przeważnie poziomo biegnącymi warstewkami ziemi przemieszanej z węglem. U podstawy kurhanu zachowały się resztki dużego paleniska w postaci kilkucentymetrowej warste-

wki ziemi przemieszanej z drobnym i grubszym węglem oraz z popiołem. (Ryc. 3).

Położenie szkieletu. Na palenisku leżał szkielet mężczyzny, zwrócony głową na W, dobrze zachowany. (Tab. I, ryc. 1).

Zapinka podkowiasta. Na żebrach szkieletu, powyżej pasa z prawej strony, znajdowała się brązowa zapinka podkowiasta o zawiniętych w rulon końcach (Tab. II, ryc. 9). Rama zapinki o przekroju romboidalnym

Ryc. 2. Plan rozkopanych kurhanów na odcinku II-gim.
Fig. 2. Plan de situation des tumulus fouillés.

ozdobiona jest na stronie zewnętrznej podwójnym szeregiem trójkątów, wybijanych punktą, biegnących z obu stron wzdłuż środkowego żeberka. Kolec zapinki w przekroju owalny, spłaszczony u nasady, zawinięty jest spiralnie wokół ramy. Zapinka ta służyła do spinania odzieży, prawdopodobnie podobnej, sądząc z jej położenia, do narzutek znanych z rysunków i malowideł starosłowiańskich¹⁾. Zapinka ta była w dłuższym użyciu i jak wskazują ślady otarcia, kolec spoczywał na ramie wzdłuż największej szerokości zapinki i wystawał poza ramę z lewej strony. Odzież przebijano tym kolcem w ten sposób, że część spinanego materiału znajdowała się zawsze w środku zapinki ponad kolcem. Świadczą o tym szczątki tkaniny znalezione na kolecu zapinki.

Analiza ilościowa zapinki.

srebra Ag	—	ślady
ołowiu Pb	—	6,08%
cynku Sn	—	2,39%
miedzi Cu	—	80,95%
żelaza Fe	—	0,26%
cynku Zn	—	9,68%

Tkanina. Resztki tkaniny dwunicielnicowej znalezione w trzech miejscach: na kolcu zapinki oraz pod monetami, składają się, jak się okazało po przeprowadzeniu analizy przez prof. Z. Jaworskiego, z wełny i są identyczne.

Monety. Z prawej strony ponad kośćmi miednicy leżały dwie monety na resztkach

¹⁾ Niederle L. Slovanské starožitnosti Tom 4. Život starých Slovanů, rys. 38, tab. III, rys. 41 i inne.

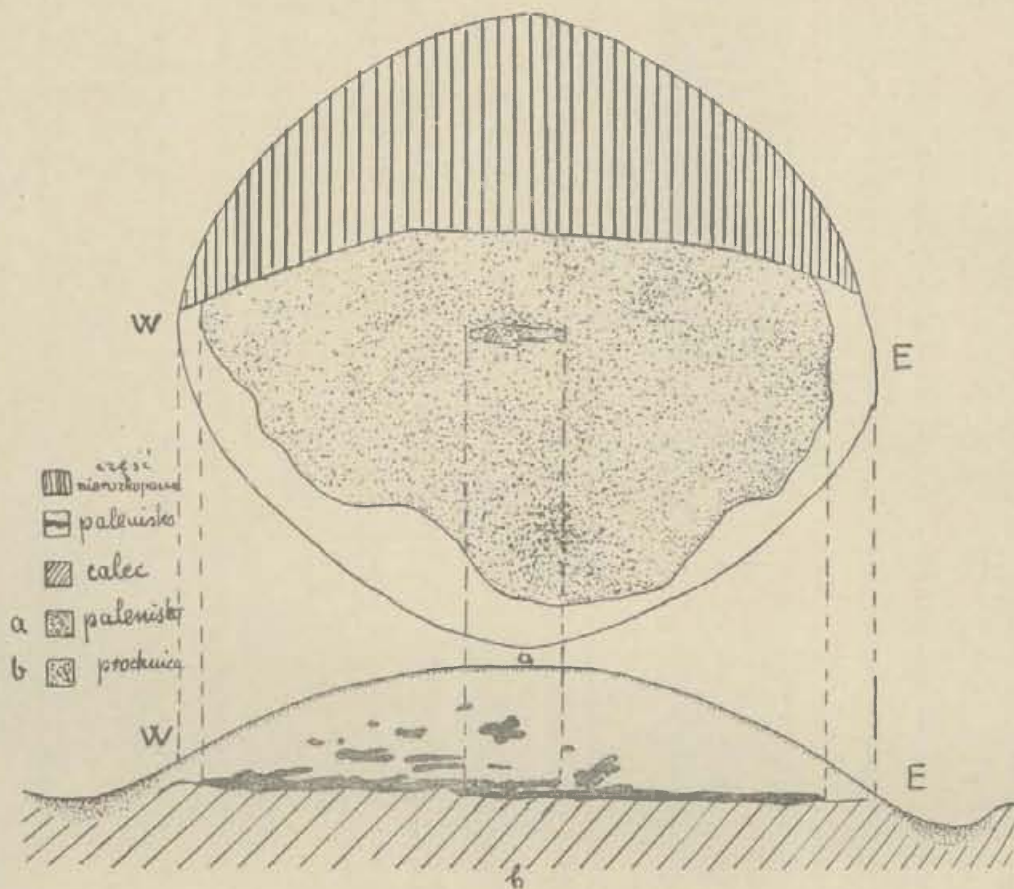
tkaniny (ryc. 10b). Na jednej z nich widoczne są napisy z jednej i drugiej strony. Na monecie tej został z jednej strony wyryty znak zbliżony do swastyki (ryc. 10c). Określona została przez prof. Zakrzewskiego jako moneta arabska z połowy X wieku. Druga moneta, wykonana z lichego srebra jest zupełnie wytarta; nie widać na niej napisów. Określił ją prof. Zakrzewski jako imitację monet arabskich wykonaną prawdopodobnie przez kupców z końcem X wieku.

Topór. Prawa ręka lekko zgięta w łokciu opierała się prawdopodobnie na drewnianej

się szczątki drzewa; na obuchu ślady delikatnej tkaniny dwunicielnicowej.

Krzesiwo. Obok palców prawej ręki leżało krzesiwo żelazne, bardzo przez rdzę zniszczone, należące do typu słowiańskich krzesiw symetrycznych, dwukabłączkowych (tab. II, ryc. 11). Przy krzesiwie znajdował się kawałek krzemienia (tab. II, ryc. 10), zaś nieco poniżej zachowały się szczątki huby (tab. I, ryc. 1, VIII).

Grot oszczepu. Przy prawej stopie zwrócony ostrzem w dół znajdował się żelazny grot oszczepu (tab. II, ryc. 1), którego ostrze prze-

Ryc. 3. Zgeneralizowany profil i rzut poziomy kurhanu a.
Fig. 3 Plan et coupe schématique de tumulus a.

rękojeści topora, który został znaleziony przy prawej nodze, poniżej prawego kolana i zwrócony był ostrzem na zewnątrz, a częścią, w którą wchodzi toporzysko, ku górze. Drobne ślady próchna zachowały się koło kości palców prawej ręki.

Ostrze topora (tab. II, ryc. 6, 7, 8) jest szerokie, lekko łukowate z wargą w dół opuszczoną, której dolnego zakończenia z powodu zniekształcenia przez rdzę nie da się ustalić. Obuch topora zaopatrzony jest w dwa wyrostki górny i dolny, u wierzchołka poziomocięte. W otworze na rękojeść oraz na wewnętrznej stronie dolnego wyrostka zachowały

chodziło w kolec, służący do przytwierdzenia do drzewca. Na tym grocie zachował się ślad ciekawego przymocowania grotu do drzewca. Kształt kolca, przedstawiony na rysunku, jest podany jedynie w przybliżeniu, na podstawie analogii²⁾, gdyż na zabytku z Porzecza osłonięty jest zachowanym końcem drzewca. Ten koniec drzewca, przeznaczony na nasadę

²⁾ W rysunkowej rekonstrukcji kolca grotu opieraliśmy się na grocikach z kolcem znalezionych w kurhanach w Gniezdowie (Spicyn A. A. Kurhany smolenskoj gubernii. Materiały po archeologii Rossii nr. 28), zwłaszcza na okazie, reprodukowanym pod nr. 15.

grotu, jest rozcięty na 5 części, a rdzeń wycięty ze środka, na którego miejsce weszła grubsza część kolca, podczas gdy jego cieńszy koniec został wbity w nierozciętą część drzewca (tabl. II, ryc. 2, 3, 4, 5). Następnie grot umocowano, przeplatając łyko pomiędzy pięciu rozciętymi wypustkami drzewca i ścisnąc je dodatkowo, prawdopodobnie żelaznym drutem. Przy obecnym stanie zachowanych szczątków trudno ustalić, czy był to kiedyś drut czy też sznur, tak dalece są obecnie te szczątki przesiąknięte żelazem i pokryte rdzą. Dalsza część drzewca oszczepu biegła prawdopodobnie pod lewe ramię zmarłego, jak na to wskazuje położenie grotu, ślady próchnicy znalezione na obuchu topora, na kościach miednicy z lewej strony i pod lewą ręką, oraz położenie lewej ręki szkieletu, która była zgięta w łokciu i złożona na brzuchu, ramię jej zaś lekko w górę podniesione.

Grot do strzały. Poniżej lewej ręki, bliżej łokcia znajdował się częściowo przez rdzę zniszczony żelazny grot do strzały o długiej tulejce i ostrzu zaopatrzonym w dwa trójkątne skrzydełka (tab. II, ryc. 13). Drzewce strzały nie zachowało się; nie zachowały się również ślady łuku, który być może leżał również przy tym wojowniku.

Nóż. Obok grotu, poniżej ręki, w pobliżu kości miednicy znalazł się również nieduży nóż żelazny, o klindze przechodzącej bezpośrednio w trzonek i o tylcu przechodzącym w trzonek pod kątem rozwartym (tab. II, ryc. 12).

Wiadro. Obok palców lewej nogi leżały okucia drewnianego wiadra, które zbutwiało. Składały się one z pięciu obręczy, których średnica in situ wynosiła 27 cm, pałaka do noszenia oraz okuć, za które założony był ten pałak, zakończony z obu stron okrągłymi guzami (tab. II, ryc. 14).

Kurhan b.

Struktura nasypu kurhanowego. Nasyp kurhanu wysoki na 0,80 m, pod darnią i kilkucentymetrową warstwą próchnicy górnej, przedstawiał się jako jednolita warstwa żółtego piasku.

Położenie szkieletu. U podstawy, na której brak było śladów próchnicy lub paleniska, we wschodniej części kurhanu leżał szkielet kobiety skierowany głową na W, z prawą ręką wyciągniętą wzdłuż ciała, a lewą złożoną na brzuchu (ryc. 4). Górna część szkieletu była przyciśnięta z góry kilkoma kamieniami (ryc. 4a).

Pierścień. W miejscu spróchniałych palców prawej ręki zachowały się szczątki pierścienia brązowego, o rozklepanej jak u sygnetu partii środkowej (Tab. IV, rys. 30).

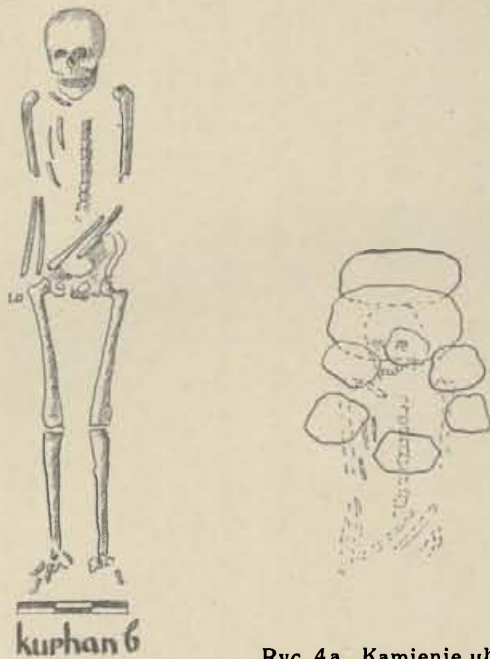
2. Kurhany ze szkieletami w jamach.

Kurhan 6.

Jamy. U podstawy kurhanu 1,50 m wysokiego zaznaczały się dwie jamy, które powstały skutkiem wybierania ziemi, podczas sypiania kopca, — jedna na N, druga na EEN.

Struktura nasypu kurhanowego. Nasyp kurhanu przedstawiał się następująco: pod darnią i kilkucentymetrową warstwą próchnicy górnej leżała jednolita masa żółtego piasku. U podstawy nie zaznaczała się ani warstewka próchnicy, ani też palenisko.

Fragmenty ceramiki w nasypie. W nasypie na głębokości 1,20 m, mniej więcej w

Ryc. 4. Grób w kurhanie b. l-pierścień. — Fig. 4. Squelette du tumulus b.

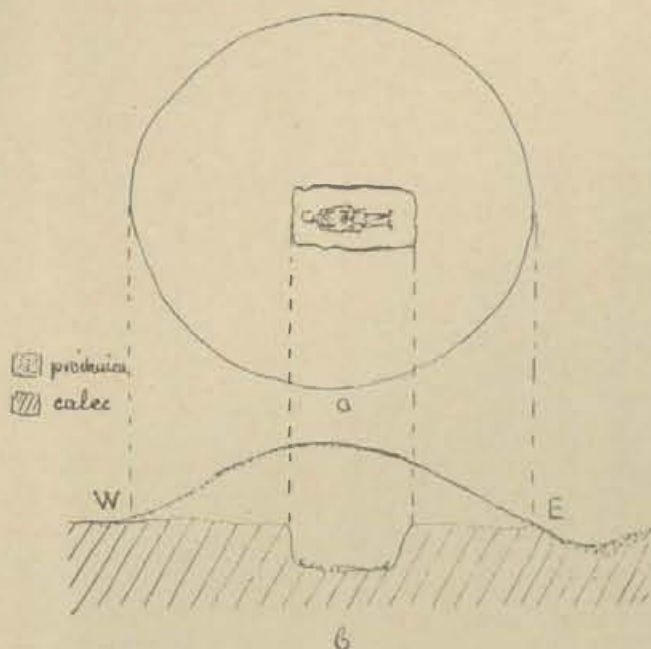
Ryc. 4a. Kamień ułożone w nasypie 30 cm ponad grobem w kurhanie b. — Fig. 4a. Construction en pierres au dessus du squelette.

środku kopca leżały fragmenty rozbitego garnuszka glinianego (tab. III, ryc. 17). Zachował się fragment kołnierza i górnej części brzuśca naczynia, profilowany, o mocno zaakcentowanym załomie u podstawy kołnierza, wywiniętego na zewnątrz, którego krawędź została lekko do wewnątrz nachylona. Oprócz tego większego fragmentu znalazły się jeszcze trzy drobne, nie charakterystyczne. Naczynie to było silnie obtaczane na kole.

Jama grobowa. Pod nasypem kurhanowym w jamie do 1 m głębokiej znajdował się grób szkieletowy.

Położenie szkieletu. Szkielet leżał zwrócony głową na W; prawa ręka była wyciągnięta wzdłuż tułowia, lewa zgięta i złożona na brzuchu. (Ryc. 6, rys. 2).

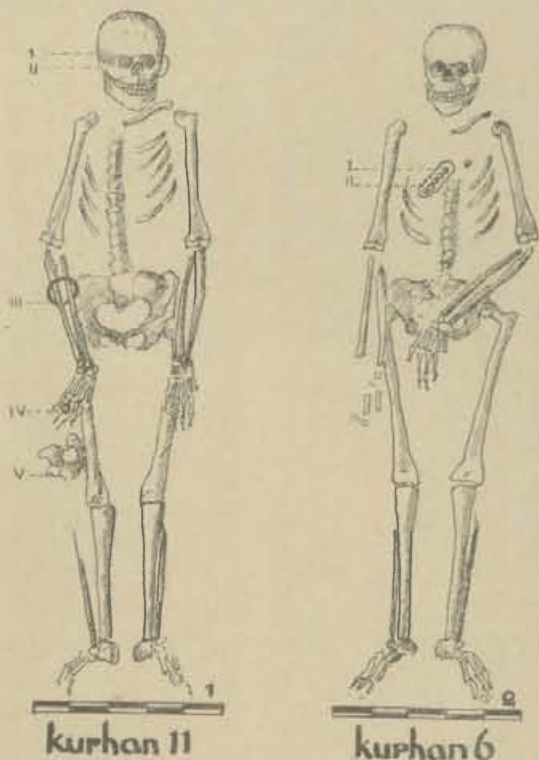
Kuleczki brązowe. Jedyne zabytki, które znalazły się przy szkielecie, stanowiło

Ryc. 5. Zgeneralizowany profil i rzut poziomy kurhanu 6-go. — Fig. 5. Plan et coupe schématique du tumulus 6

sześć dętych kuleczek brązowych, (tab. IV, ryc. 20) zaopatrzonych w maleńkie uszka do zawieszania i u spodu poprzecznie rozciętych.

Kora brzoza. Kuleczki były przykryte kawałkiem kory brzozej.

Ryc. 6. Rys. 1. Grób w kurhanie 11: I i II kółka o związanych końcach, III bransoleta, IV pierścień, V ceramika. Rys. 2. Grób w kurhanie 6: I kora brzoza, II kuleczki. Fig. 6. Squelettes des tumulus 11 et 6.

Kurhan 8.

Jamy u podstawy. U podstawy nasypu kurhanowego zaznaczały się trzy jamy na N, na S i na E.

Struktura kurhanu. Pod darnią i kilkucentymetrową warstwą próchnicy górnej leżał nasyp z jednolitego piasku, branego na miejscu.

Jama grobowa. Pod nasypem w jamie 1.50 m głębokiej znajdował się grób szkieletowy.

Położenie szkieletu. W jamie na całcu leżał szkielet w postawie wyprostowanej, zwrócony głową na W, z prawą ręką wyciągniętą wzdłuż tułowia i lewą złożoną na brzuchu, (tab. I, ryc. 2).

Kółka o związanych końcach. Po obu stronach głowy poniżej skroni znalazły się dwa duże kółka ze związanymi końcami, wykonane z drutu srebrnego, (tab. III, ryc. 1 i 2).

Analiza ilościowa kółka.

srebra Ag	— 62,48%
ołowiu Pb	— 1,89%
cyny Sn	— ślady
miedzi Cu	— 34,22%
żelaza Fe	— ślady
cynku Zn	— 1,31%

Paciorki. Pod brodą leżał naszyjnik, składający się z dwu sznurów drobnych paciorków z kaolinu, barwionego na żółto oraz z żółtego i niebieskiego szkła (tab. IV, ryc. 1 i 2). Tak w górnym krótszym, jak i w dolnym dłuższym sznurze znalazły się po dwa paciorki srebrne; w górnym były dwa ażurowe paciorki filigranowe formy walcowatej, jeden mniejszy, drugi większy, (tab. IV, 8, 12, 13 oraz ryc. 7), w dolnym zaś jeden paciorek był ażurowy walcowaty, drugi zaś z pełnej blachy srebrnej z wypukłym nałożonym ornamentem miał formę jajowatą (tab. IV, ryc. 19). W górnym rzędzie większy paciorek walcowaty, który znajdował się na środku sznura przytykał z prawej strony do szklanego złoczonego paciorka żeberkowanego z lewej zaś do większego paciorka beczułkowatego z niebieskiego szkła. Mniejszy paciorek filigranowy znajdował się z prawej strony u góry sznura.

Ryc. 7. Paciorek filigranowy z kurhanu 8-go. Fig. 7. Perle en argent du tumulus 8.

W sznurze dolnym paciorek jajowaty przytykał z prawej do żeberkowanego złoczonego paciorka z lewej zaś do walcowatego złoczonego paciorka ze szkła, paciorek zaś filigranowy walcowaty przytykał z obu stron do dwu małych cylindrycznych paciorków szklanych, obecnie bardzo zniszczonych, które, jak można sądzić ze śladów, były niegdyś również złoczone (tab. IV, ryc. 35). Wśród paciorków

drobnych z kaolinu i szkła znalazł się jeden większy okrągły ze szkła bezbarwnego, który się rozpadł na części, następnie okrągły płaski ze szkła zielonego ze srebrzystym nalotem oraz dwa małe szklane paciorki złożone. Przynależności ich do górnego, względnie dolnego sznura nie udało się z całą pewnością ustalić.

Bransoleta. Na lewym ręku znajdowała się bransoleta wykonana z owalnej w przekroju sztabki brązowej o spiczasto zwężających się końcach (tab. III, ryc. 5).

Kora brzoza. Na bransolecie zachował się kawałek kory brzozy.

Pierścień. Na kościach palców prawej ręki leżał pierścień z grubego jednolitego brązowego drutu okrągłego w przekroju.

Pierścień był uszkodzony (tab. IV, ryc. 23).

Kurhan 9.

Jamy. U podstawy nasypu kurhanowego zaznaczały się dwie jamy, jedna na N, druga na E.

Struktura kurhanu. Pod warstwą darni i próchnicy górnej leżał jednolity nasyp z piasku, branego na miejscu.

Położenie szkieletu. W jamie na calcu leżał szkielet w pozycji wyprostowanej, zwrócony głową na W. Ręce zgięte w łokciach były skrzyżowane i złożone na piersi (ryc. 8).

Kółko. Z prawej strony, nieco nad kośćmi miednicy znajdowało się kółko odlane z brązu, służące prawdopodobnie do pasa (tab. IV, rys. 21).

Sprzączka. Koło kółka nieco dalej ku środkowi szkieletu leżała sprzączka brązowa o lirowatej ramie zwrócona kolcem na prawo w stronę kręgosłupa. Sprzączka ta o przedzielonej ramie została odlana we formie. Pomimo starcia powierzchni sprzączki przez długi użytek na ramie zachowały się ślady ornamentu w postaci wybijanych kółek. Ornament biegł prawdopodobnie od nasady poprzeczki wzdłuż całej ramy. Brązowy kołec sprzączki umieszczony jest na poprzeczce przedzielającej

Ryc. 8. Grób w kurhanie 9 I sprzączka, II kółko. — Fig. 8. Squelette du tumulus 9.

ramę (tab. IV, ryc. 22).

Kurhan 10.

Struktura kurhanu. Pod warstwą darni i próchnicy górnej leżał jednolity nasyp z pi-

sku, branego na miejscu. Jamy u podstawy nasypu się nie zaznaczały.

Jama grobowa. Pod nasypem w jamie 1 m głębokiej znajdował się grób szkieletowy.

Położenie szkieletu. Szkielet leżał w pozycji wyprostowanej zwrócony głową na W. Prawa ręka była wyciągnięta wzdłuż szkieletu, lewa złożona na brzuchu. Żadnych dodatków w tym grobie nie było.

Kurhan 11.

Jamy. U podstawy nasypu kurhanowego zachowały się dwie jamy jedna na E, druga na S.

Struktura kurhanu. Pod warstwą darni i próchnicy górnej leżał jednolity nasyp z piasku branego na miejscu.

Jama grobowa. Pod nasypem w jamie głębokiej na 50 cm znajdował się grób szkieletowy.

Położenie szkieletu (ryc. 6, 1). Szkielet leżał w pozycji wyprostowanej, głową na W, z ręką lewą wyciągniętą wzdłuż tułowia i prawą lekko zgiętą w łokciu spoczywającą na biodrze.

Kółko o związanych końcach. Z lewej strony czaszki, poniżej skroni, znajdowało się kółko średniej wielkości, wykonane z okrągłego drutu brązowego z jednym końcem skręconym w uszko, przez które przewleczony został drugi haczykowiato zgięty koniec. Drugie kółko podobne do poprzedniego leżało pod czaszką (tab. III, ryc. 4).

Bransoleta. Na prawym ręku zachowała się bransoleta wykonana z taśmy brązowej, trójkątnej w przekroju, od spodu płaskiej z wierzchu wypukłej, z kantem biegnącym przez środek, której oba końce przekształcone są w główki zwierzęce o długich wąskich pyskach i o plastycznych, stożkowatych guzkach, oznaczających oczy zwierzęce. Bransoleta jest ornamentowana; z jednej i drugiej strony kantu biegnącego przez środek widać rząd trójkątów wybijanych puncą, tworzących rodzaj zygzaka (tab. III, ryc. 10).

Analiza ilościowa bransolety.

srebra Ag	— ślady
ołowiu Pb	— 1,83%
cynku Sn	— 0,91%
miedzi Cu	— 87,86%
żelaza Fe	— 0,28%
cynku Zn	— 9,11%

Pierścień. Na palcu prawej ręki znajdował się pierścień, wykonany z okrągłego drutu brązowego. Jest to zwykle kółko o otwartych końcach. (Tab. III, ryc. 3).

Garnek. Poniżej prawego biodra leżały skorupy rozbitego naczynia glinianego. (Tab. III, rys. 16). Są to fragmenty garnuszka o wydatnym wyđęciu brzucha i mocno zaakcentowanym załomie u podstawy kołnierza,

silnie wywiniętego na zewnątrz. Naczynie to jest lepione i obtaczane na kole. Grzbiet garnuszka ozdobiony jest nieregularnie przeprowadzoną linią falistą, przerwana w czterech miejscach, gdzie wstawione są samoistne motywy, jednakowe we wszystkich wypadkach. Składają się one z pionowej kreseczki przeciętej półkołem lub kątem zwróconym w dół. (Tabl. III, ryc. 13).

Kurhan 12.

Struktura kurhanu. Naruszony ten kurhan posiadał strukturę analogiczną do poprzednich.

Położenie szkieletu. W jamie, której głębokości nie dało się obecnie z całą pewnością ustalić, leżał szkielet rozrzucony.

Odcinek II.

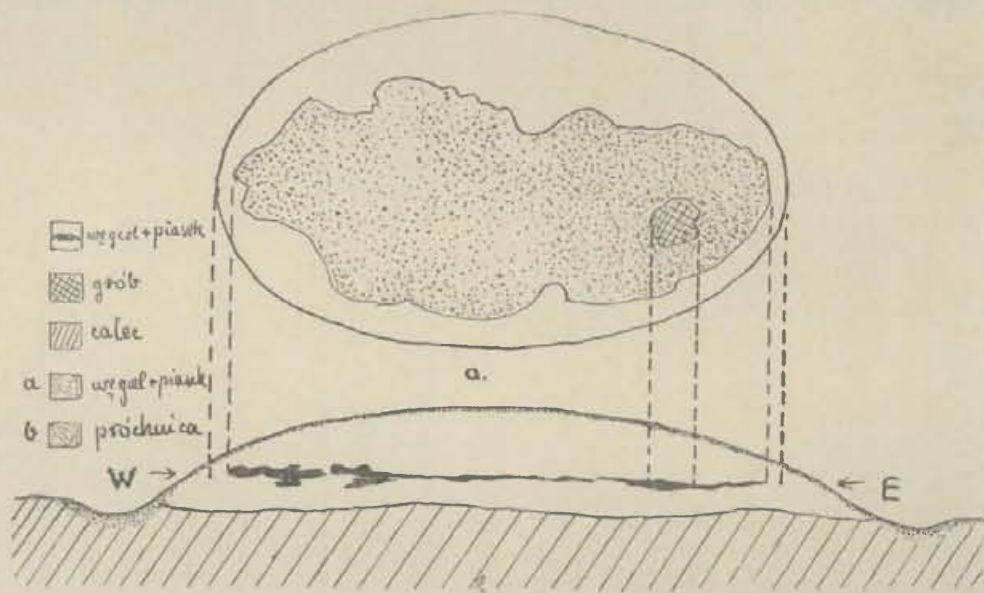
Kurhan 1 A (owalny).

Rów. U podstawy nasypu kurhanowego biegł dookoła rów szeroki do 1.20 m, a głęboki do 0.50 m.

Struktura kurhanu. Pod warstewką darni i próchnicy górnej biegł nasyp z jednolitego piasku, branego na miejscu. W nasypie zaznaczyła się kilkucentymetrowa warstewka niejednolitej grubości czarnej ziemi przemieszanej z węglem.

Położenie grobu. Na tej warstwie ziemi przemieszanej z węglem leżał grób ciałopalny o średnicy 50 × 60 cm.

Moneta. Wśród kości palonych znajdowała się połówka dobrze zachowanej oryginalnej monety arabskiej pochodzącej z połowy X wieku. (Ryc. 10a).

Ryc. 9. Zgeneralizowany profil i rzut poziomy tej części nasypu, na której leżał grób kurhanu 1 A.
Fig. 9. Plan et coupe schématique du tumulus 1 A.

Kółko ze związanymi końcami. Wśród bezładnie leżących szczątków szkieletu znalazły się fragmenty dużego kółka z okrągłego drutu brązowego ze związanymi końcami.

3. Kurhany ciałopalne z grobami w nasypie.

Odcinek I.

Kurhan d (owalny).

Struktura kurhanu. Pod górną warstewką darni i próchnicy leżał nasyp z piasku, branego na miejscu, przerywany poziomymi warstewkami ziemi, przemieszanej z węglem. U podstawy kurhanu zachowały się ślady paleniska, a wśród nich fragmenty prawdopodobnie wytopionej rudy darniowej.

Położenie grobu. Grób ciałopalny znalazł się w północnej części nasypu kurhanowego w wysokości 30 cm ponad podstawą kurhanu. Średnica rozrzuconych kości palonych wynosiła do 50 cm. Wśród kości nie było żadnych zabytków.

Struktura kurhanu. Pod warstewką darni i próchnicy górnej leżał jednolity nasyp z piasku, branego na miejscu, przerywany w centrum na wysokości 50 cm ponad podstawą warstewką czarnej ziemi, przemieszanej z węglem o średnicy 1.30 m. U podstawy kurhanu zachowały się ślady paleniska.

Położenie grobu. Grób ciałopalny leżał w nasypie w centrum na czarnej warstwie ziemi, przemieszanej z węglem. Kości palone

Kurhan 1.

Jamy. U podstawy nasypu kurhanowego zaznaczały się trzy jamy na S, na EEN i na NNW.

Struktura kurhanu. Pod warstewką darni i próchnicy górnej leżał jednolity nasyp z piasku, branego na miejscu, przerywany w centrum na wysokości 50 cm ponad podstawą warstewką czarnej ziemi, przemieszanej z węglem o średnicy 1.30 m. U podstawy kurhanu zachowały się ślady paleniska.

Położenie grobu. Grób ciałopalny leżał w nasypie w centrum na czarnej warstwie ziemi, przemieszanej z węglem. Kości palone

były również przemieszane z większymi i mniejszymi kawałkami węgla.

Paciorki. Wśród kości palonych znajdowały się paciorki stopione lub silnie uszkodzone przez ogień.

Najlepiej zachował się paciorek prawdopodobnie zrobiony z czarnego szkła³⁾ o ornamentach składającym się z dwu linii falistych przecinających się nawzajem w ten sposób, że tworzą one trzy stykające się ze sobą koła, w których pośrodku umieszczone jest kółeczko, wypełnione białozółtawą masą, taką samą jak linie faliste. Na tle tego jasnego kółecz-

Czwarty odmienny rodzaj stanowi wreszcie mały paciorek czarny z wstawionymi paskami białymi, biegnącymi wzdłuż paciorka, które nadają mu podobieństwo do owocu melona. (Tab. IV, ryc. 19). Paciorki te nazywają się często melonowatymi.

Nóż. Oprócz paciorków znalazł się wśród kości doskonale zachowany, pokryty patyną ogniową, nożyk żelazny o trzonku, przechodzącym zarówno w grzbiet jak i w klingę pod kątem rozwartym. (Tab. IV, ryc. 18).

Srebro. Z grobu tego pochodzi również ma-
lutki stop srebra.

Ryc. 10. a) Połówka monety z kurhanu 1A. b) Moneta z kurhanu a. c) Znak na monecie z kurhanu a.
Fig. 10. a—b) Monnaies des tombeaux 1A et a. c) Representation d'une croix incisée sur la monnaie fig. 10 b.

ka umieszczone jest po środku oczko z czerwonej masy z promienisto ułożonymi wypustkami, biegnącymi do obwodu jasnego kółeczka (Tab. IV, ryc. 15). Paciorków tego rodzaju było więcej, prawdopodobnie dziesięć. Pozostały po nich niekształtne stopione w ogniu kawałki, na których na czarnym tle widać żółte, czerwone lub zielone paski, zniekształcone szczątki dawnych ornamentów.

Drugi typ stanowi bardzo zniekształcony w ogniu, ale dający się jeszcze odtworzyć duży paciorek z niebieskiego szkła. (Tab. IV, ryc. 11). Miał on prawdopodobnie kształt dwustozłkowy i był żeberkowany. Zachowały się ślady tego żeberkowania.

Trzeci rodzaj stanowią paciorki z żółtego szkła. Mają one kształt rozmaity. Największy z nich był walcowaty i żeberkowany. (Tab. IV, ryc. 10). Trzy większe stopy z żółtego szkła pochodzą prawdopodobnie z takich właśnie paciorków. Poza tym zachowały się paciorki mniejsze z żółtego szkła. Są one okrągłe i silnie spłaszczone. (Tab. IV, rys. 9).

³⁾ Paciorek badał mgr. Wincenty Wojtkiewicz w Zakładzie Chemii Technicznej przy pomocy prób zewnętrznych i mikroskopowych i orzekł, że są wszelkie dane by uważać, że jest on całkowicie wykonany ze szkła.

Analiza ilościowa stopu.

srebra Ag	— 86,50%
ołowiu Pb	— ślady
cyny Sn	— ślady
miedzi Cu	— 12,63%
żelaza Fe	— ślady
cynku Zn	— 0,76%

Kurhan 2.

Jamy. U podstawy nasypu kurhanowego zaznaczały się trzy jamy na W, na N i na S.

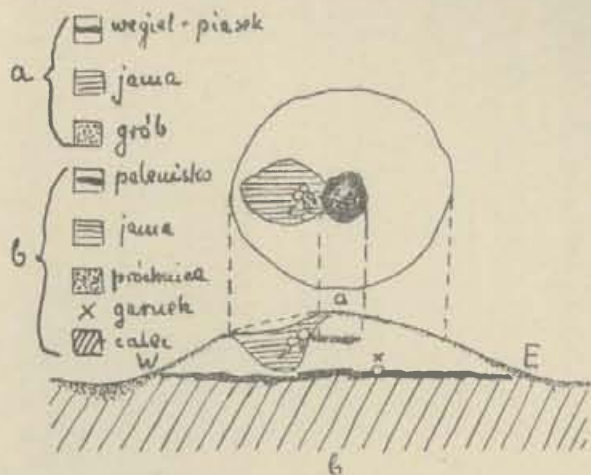
Struktura kurhanu. Pod warstewką darni i próchnicy górnej leżał nasyp u góry ciemniejszego koloru, który się rozjaśniał ku środkowi i podstawie. U podstawy zaznaczała się ciemna warstewka paleniska w postaci piasku przemieszanego z węglem i popiołem. Warstewka ziemi przemieszanej z węglem, o średnicy mniej więcej 1 m, kilkucentymetrowej grubości zachowała się również w nasypie na wysokości około 70 cm ponad podstawą. W kurhan ten została później wkopana jama sięgająca aż do podstawy, do której zrzucone zostały szczątki dwu szkieletów dzieciennych.

Położenie grobu. Grób ciałałalny mieścił się w nasypie na warstewce ziemi prze-

mieszanej z węglem. Średnica rozrzuconych kości palonych wynosiła około 40×50 cm.

Grotty do strzał. Wśród kości palonych leżały dwa żelazne grotty do strzał, pokryte patyną ogniową. Ostrze grotów o długich, wą-

Ryc. 11. Zgeneralizowany profil i rzut poziomy tej części nasypu, na której leżał grób kurhanu 2-go. — Fig. 11. Plan et coupe schématique du tumulus 2.

skich skrzydełkach miało kształt trójkątny. Trzonek grotu u nasady rozklepany, a następnie po rozgrzaniu skręcony dookoła własnej osi przechodzi w długą rozszerzającą się u dołu tulejkę. Jeden z grotów zachował się w całości i tylko część tulejki u podstawy uległa uszkodzeniu. Drugi grot nieco dłuższy od poprzedniego miał uszkodzone ostrze. Brak mu było jednego skrzydełka, które uległo złamaniu przed złożeniem do grobu. (Tab. III, ryc. 6, 7).

Stopy brązu. Oprócz grotów do strzał znalazły się wśród kości stopy ozdób brązowych, zupełnie zniekształconych tak, że nie można dziś ustalić czym one niegdyś były.

Ceramika. Wśród kości palonych leżał fragment podstawy wraz z częścią ścianki naczynia, lepionego w ręku. Fragment ten jest przepalony.

U podstawy kurhanu nieco na W od centrum stał na palenisku garnek gliniany, prawie cylindrycznej formy lekko zwężający się ku podstawie, ze słabym załomem u podstawy niskiego kołnierza, nieznacznie odchylonego na zewnątrz. Garnek jest „lepiony w ręku“, nie ma na nim żadnych śladów użycia koła.

Spękanie powierzchni naczynia po stronie zewnętrznej wskazuje, że stało ono przez pewien czas w b. silnym ogniu. (Tab. III, ryc. 14).

4. Kurhany ciałopalne z grobem podstawy.

Kurhan 5.

Jamy. U podstawy nasypu kurhanowego zaznaczały się trzy jamy na N, na W i na EEN.

Struktura kurhanu. Pod warstewką darni i próchnicy górnej leżał nasyp z piasku, branego na miejscu, przerywanego krótkimi, poziomymi warstewkami ziemi przemieszanej z węglem. U podstawy nasypu zachowały się ślady paleniska w postaci warstewki ziemi, przemieszanej z węglem i popiołem.

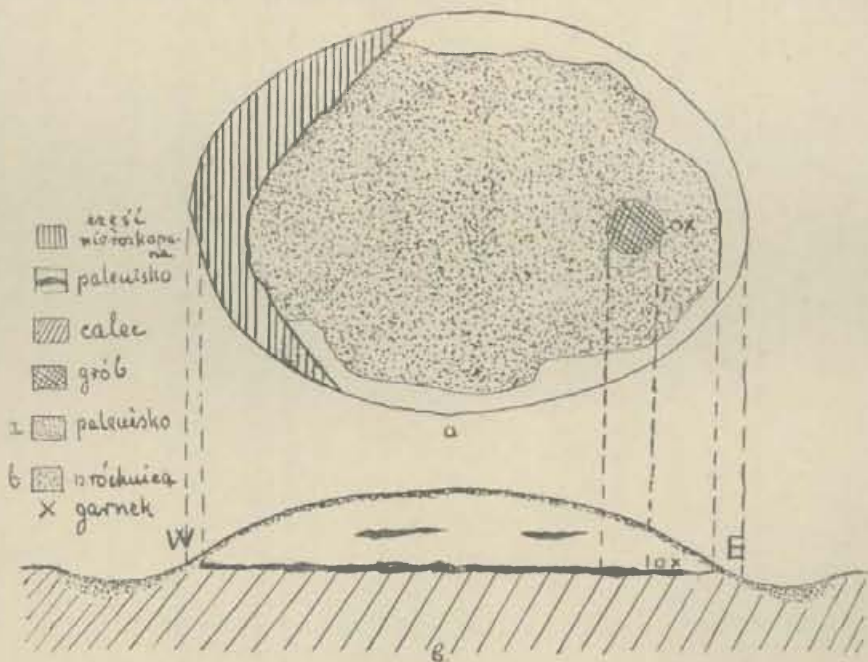
Położenie grobu. W centrum kurhanu u podstawy leżały na palenisku spalone kości ludzkie, przemieszane z drobnym węglem na przestrzeni o średnicy 40 cm.

Stopy brązu. Wśród kości palonych leżały niekształtne kawałeczki stopionych ozdób brązowych.

Ceramika. W grobie znalazła się również niewielka, przepalona w ogniu skorupa glinianego naczynia.

Kurhan 5 (owalny).

Jamy. U podstawy nasypu kurhanowego zaznaczały się cztery jamy na N, na S, na W i na EES.

Ryc. 12. Zgeneralizowany profil i rzut poziomy kurhanu 5-tego. — Fig. 12. Plan et coupe schématique du tumulus 5.

Struktura kurhanu. Pod warstewką darni i próchnicy górnej leżał nasyp z piasku branego na miejscu, przerywany mniej więcej od połowy wysokości drobnymi poziomymi warstewkami ziemi, przemieszanej z węglem.

U podstawy kurhanu zachowały się ślady dużego paleniska w postaci piasku przemieszanego z węglem i popiołem.

Położenie grobu. Mniej więcej w odległości 3 m na E od centrum u podstawy kurhanu leżał szeroko rozrzucony grób ciałopalny z wielką ilością kości palonych, ludzkich i zwierzęcych.

Nóż. Wśród kości palonych znajdował się średniej wielkości nóż żelazny, pokryty patyną ogniową, którego trzonek przechodził w grzbiet klingi pod kątem lekko rozwartym, w ostrze zaś pod silnie rozwartym kątem. (Tab. III, ryc. 12).

Ozdoby brązowe. W grobie znajdowały się również fragmenty spalonych w ogniu ozdób brązowych: resztki okuć (tab. IV, ryc. 24, 25, 36), fragmenty blaszek ornamentowanych (tab. IV, ryc. 26, 27, 28), kółka z drutu prawdopodobnie ogniwa łańcuszka (tab. IV, ryc. 32), skuwka (tab. IV, ryc. 29), wreszcie kółka dwa razem ze sobą spojone i jedno oddzielne. (Tab. IV, ryc. 16 i 17).

Analiza ilościowa stopu brązowego.

srebra Ag —	0,16%
ołowiu Pb —	2,13%
cyny Sn —	4,08%
miedzi Cu —	86,34%
żelaza Fe —	1,89%
cynku Zn —	5,38%

Ceramika. W kilunastocentymetrowej odległości na E od grobu stał do góry dnem obrócony garnuszek gliniany, zniekształcony przez ogień. Miał on kształt prawie cylindryczny lekko zwężony ku podstawie, z niskim kołnierzem słabo na zewnątrz odchylnym (Tab. III, ryc. 15).

Wśród kości palonych leżała skorupa lepionego naczyńca, przepalana w ogniu.

5. Kurhany „puste“.

Odcinek I.

Kurhan c.

Struktura kurhanu. Pod warstewką darni i próchnicy górnej leżał jednolity nasyp z piasku, branego na miejscu, który przechodził bezpośrednio w calec nie odcinając się na profilu kurhanu. Żadnych śladów grobu nie było.

Odcinek II.

Kurhan 4.

Struktura kurhanu. Pod warstewką darni i próchnicy górnej leżał nasyp z piasku branego na miejscu, przechodzący bezpośrednio w calec. Śladów grobu nie było.

Kurhan 7.

Jamy. U podstawy nasypu kurhanowego zaznaczały się dwie jamy, jedna na N, druga na WWS.

Struktura kurhanu. Pod warstewką darni i próchnicy górnej leżał nasyp z piasku, branego na miejscu, przechodzący bezpośrednio w calec. Śladów grobu nie było.

IV. Analiza materiału.

1. Obrządek grzebalny.

Dwojaki obrządek grzebalny. Dla cmentarzyska w Porzeczu charakterystyczny jest dwojaki obrządek grzebalny: szkieletowy i ciałopalny. Na odcinku I-szym leżały obok siebie kurhany obu obrządków. Wśród 13-tu kurhanów na odcinku II-gim zaznaczały się dwie odrębne, sąsiadujące ze sobą grupy. We wschodniej części cmentarzyska leżały wyłącznie kurhany ciałopalne (kurhany 1 A, 1, 2, 3, 5), w zachodniej zaś wyłącznie szkieletowe z grobami, leżącymi w jamach pod kopcem (kurhany 6, 8, 9, 10, 11, 12).

Chronologia poszczególnych odmian obrządku grzebalnego. Przy ustalaniu chronologii odmian obrządku grzebalnego w Porzeczu podwalinę stanowią znalezione w grobach monety. Połówka oryginalnej monety arabskiej z połowy X w. znaleziona została w kurhanie ciałopalnym 1 A. Podobna do niej cała oryginalna moneta arabska z tego samego czasu pochodzi z kurhanu szkieletowego (kurhan a), w którym grób leżał u podstawy kopca. W tym samym grobie znalazła się druga moneta, imitacja arabskiej pochodząca z końca X w. Monety znalezione w kurhanach Porzecza stwierdzają równoczesność istnienia obrządku ciałopalenia obok szkieletowego z grobami u podstawy kopca na tym cmentarzysku. Datować je należy na koniec X i XI wiek.

Kurhany ze szkieletami w jamach pochodzą na cmentarzysku w Porzeczu z czasów późniejszych. Na podstawie zabytków, które zostały w nich znalezione należy je oddatować na XII — XIII wiek.

a) Kurhany szkieletowe z grobami u podstawy

Rekonstrukcja obrządku grzebalnego. Zmarłego, zwróconego głową na zachód, układało albo wprost na ziemi, być może przed tym oczyszczonej z roślinności, gdyż nie zachowały się u podstawy nasypu ślady próchnicy (kurhan b), albo na palenisku po jego wygaśnięciu (kurhan a). O przeznaczeniu palenisk występujących na terenie Słowiańszczyzny Wschodniej w niektórych kurhanach zarówno szkieletowych jak i ciałopalnych pisałam już w swej pracy o cmentarzysku w Nawrach⁴⁾. Są one prawdopodobnie wynikiem

⁴⁾ Cehak Holubowiczowa H. Materiał i zagadnienia cmentarzyska kurhanowego koło wsi Nawry, w pow. postawskim. Rocznik Archeologiczny, tom I, str. 15.

T a b l i c a

L. p.	Nr odcinka	Nr kurhanu	Średnice		Wyso-kość	Stan za-chowania kurhanu	Jamy lub rowy u podstawy kopca	Palenisko w kurhanie	Rodzaj grobu	Położenie grobu	Dług. szkieletu in situ	Zorientow. szkieletu	Płeć	Broń	Sprzączki
			NS	WE											
1	1	a	12,80	13,90	2,50	dobry	rów dookoła	u podstawy	szkieletowy	u podstawy	1,85	W	mężczyzna	Topór, grot oszczepu, grot do strzały	podkowiasta
2	I	b	6	6	0,80	dobry	—	—	szkieletowy	u podstawy	1,45	W	kobieta	—	—
3	II	9	5,20	5,50	0,70	dobry	2	—	szkieletowy	w jamie	1,73	W	mężczyzna	—	lirowata
4	II	8	4,70	6	0,60	dobry	3	—	szkieletowy	w jamie	1,75	W	kobieta	—	—
5	II	11	6,50	6,50	0,50	dobry	2	—	szkieletowy	w jamie	1,75	W	kobieta	—	—
6	II	12	6,60	7	?	zniszczony	—	—	szkieletowy	w jamie	?	W	kobieta	—	—
7	II	6	6,70	7,50	1,50	dobry	2	—	szkieletowy	w jamie	1,70	W	?	—	—
8	II	10	5,10	5,30	1,10	dobry	—	—	szkieletowy	w jamie	1,78	W	?	—	—
9	II	2	6,20	7	1,10	uszkodzony	3	u podstawy	ciałopalny	w nasypie	—	—	mężczyzna	2 groty do srza	—
10	II	1	7,30	7,10	1,00	dobry	3	u podstawy	ciałopalny	w nasypie	—	—	kobieta	—	—
11	II	A	10,30	14,30	2,50	dobry	rów dookoła	—	ciałopalny	w nasypie	—	—	?	—	stop brązu (może podkowiasta)
12	I	d	12,10	7,10	1,50	dobry	—	u podstawy	ciałopalny	w nasypie	—	—	?	—	—
13	II	5	7,90	11,10	1,50	dobry	4	u podstawy	ciałopalny	u podstawy	—	—	?	—	—
14	II	3	6,20	6,20	1,10	dobry	3	u podstawy	ciałopalny	u podstawy	—	—	?	—	—
15	I	c	4,50	5	0,80	dobry	—	—	pusty	—	—	—	—	—	—
16	II	4	6,30	7,40	1,00	dobry	—	—	pusty	—	—	—	—	—	—
17	II	7	6,30	6,30	1,00	dobry	—	—	pusty	—	—	—	—	—	—

pogrzebów zimowych i celem ich było rozgrzanie ziemi. Nie można przy tym jednak negować wiążącego się ewentualnie z tym zabiegiem znaczenia kultowego. Zmarłego składano do grobu w odświętnym ubraniu, o czym świadczą znalezione ozdoby stroju, mężczyznę w pełnym uzbrojeniu. W grobie mężczyzny stało u nóg duże wiadro drewniane, prawdopodobnie wstawione tam z jedzeniem lub wodą. Ślady jakiegokolwiek podściółki, na której układano zmarłych, nie zachowały się w kurhanach w Porzeczcu. Kopiec, usypany nad gro-

bem mężczyzny, był bardzo wysoki o stromych zboczach, nad grobem zaś kobiety — mały i niski.

Analogie. Układ szkieletów, zabytki w nich znalezione, wreszcie palenisko, na którym spoczywał szkielet wojownika w kurhanie a, bardzo przypominają kurhanowe groby słowiańskie odsłonięte na Wileńszczyźnie na cmentarzysku w Nawrach⁵⁾, w Nowogród-

⁵⁾ Cehak Hołubowiczowa H. Materiał i zagadnienia cmentarzyska kurhanowego koło wsi Nawry... op. cit.

o r j e n t a c y j n a

Bransolety, pierścienie i inne	Paciorki	Narzędzia	Monety	Tkaniny	Naczyńia			U w a g i
					drew- niane	gliniane		
						lepione	obta- czane	
—	—	nóż, krzesi- wo, krze- mień, huba	oryginalna arabska i imitacja arabskiej	3 fragmenty tkaniny weł- nianej dwu- nicielnicowej	wiadro	—	—	
pierścień	—	—	—	—	—	—	—	
kółko	—	—	—	—	—	—	—	
2 zausznice, bransoleta, pierścień	filigranowe, szklane, kaolinowe	—	—	—	—	—	—	
bransoleta, pierścień	—	—	—	—	—	—	we frag- mentach	
fragmenty zausznicy	—	—	—	—	—	—	—	
6 kuleczek	—	—	—	—	—	—	we frag- mentach	
—	—	—	—	—	—	—	—	
stopy brązowe	—	—	—	—	—	cały i we frag- mentach	—	wkopana jama i zrzucone bez- ładnie kości dwu szkielet. dziecinn.
stop srebra	szklane	nóż	—	—	—	we fragmentach	—	
—	—	—	1/2 monety arabskiej	—	—	we fragmentach	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	
okucia, ozdoby przepalone, stopy brązu	—	nóż	—	—	—	cały i we frag- mentach	—	
stopy brązu	—	—	—	—	—	fragmenty	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	

czyźnie w Płatowie⁶⁾, oraz groby kurhanowe sąsiednich terenów Rosji Sowieckiej koło Zaslawia⁷⁾ i Czarkasowa⁸⁾.

⁶⁾ Cehak Hołubowiczowa H. Słowiańskie cmentarzysko kurhanowe koło wsi Płatowo, w pow. i województwie Nowogródzkim. Ateneum Wileńskie, tom XIII, rok 1938.

⁷⁾ Laudański A. Archeologicznyja raskopki w m. Zaslawi Menskaj okrugi. Pracy Katedry Archeologii. Zapiski Addziełu Humanitarnych Nawuk. T. I.

⁸⁾ Laudański A. Kurhanny mahilnik kala w. Czarkasowa Arszanskaj akruugi. Zapiski Addziełu Humanitarnych Nawuk. Pracy Archeologicznaj Komisii, tom. II. Mińsk 1930.

b) Kurhany ciałopalne.

Dwa typy. Wśród kurhanów z obrządkiem ciałopalenia na I-szym i II-gim odcinku na podstawie kształtu rzutu poziomego nasypu trzeba wyróżnić dwa typy: okrągły i owalny. W obu odmianach grób znajdował się albo w nasypie albo też u podstawy kopca, przyczym przeważały kurhany z ciałopaleniem w nasypie (1 A, 1, 2, d).

Kurhany ciałopalne okrągłe. Rozkopano trzy kurhany okrągłe z ciałopaleniem. We wszystkich trzech u podstawy kopca za-

znaczało się palenisko, przy tym w kurhanie 1 i 2 grób leżał w centrum w nasypie, w 3-cim zaś w centrum u podstawy.

Kurhany ciałopalne owalne. Wśród rozkopanych ciałopalnych kurhanów znalazły się trzy owalne. W kurhanach tych w nasypie lub u podstawy mieścił się jeden grób, który leżał stale w bocznej partii kopca na jego dłuższej średnicy.

Rekonstrukcja obrządku ciałopalenia. Zmarłego, ubranego odświętnie, jak można wnosić z przepalonych szczątków ozdób, znalezionych w grobach, palono na stosie poza obrębem kurhanu. Czasem obok zmarłego spalano również jakieś zwierzę, jak to stwierdził prof. Z. Jaworski z prof. Wł. Mierzeyewskim, przeprowadzając analizę kości palonych z kurhanu 5-tego; kości zwierzęcych bliżej określić się nie dało. Na stosie znajdowała się również broń i narzędzia codziennego użytku oraz naczynia gliniane stawiane w całości lub rozbijane, o czym nam mówią przepalone skorupy naczyń znajdujące w grobach oraz całe garnuszki ze śladami przebywania w ogniu, stawiane u podstawy kurhanu.

Spalone szczątki zmarłego, zebrane wraz ze stosunkowo niewielką ilością resztek stosu (węgiel), przynoszono z miejsca spalania na miejsce na kurhan obrane, gdzie rozpalano w niektórych wypadkach wielkie ogniska. Wśród rozkopanych kurhanów ciałopalnych w Porzeczcu w kurhanie 1 A nie było śladów paleniska u podstawy kopca. Kości palone ze znajdującymi się wśród nich zabytkami, składano albo u podstawy kurhanu lub w jego nasypie, przyczem kości te leżały stale na warstewce ziemi przemieszanej z węglem. W kurhanie 1 A, w którym nie było paleniska u podstawy, cała płaszczyzna nasypu, na której leżał grób, była wysypana drobnym węglem. Sypanie węgla na miejscu przeznaczonym na grób przed złożeniem kości mogło mieć ewentualnie kultowe znaczenie⁹⁾. Paleniska zaś u podstawy kurhanu, podobnie jak i w grobach szkieletowych, odnieść należy prawdopodobnie do pogrzebów zimowych, nie wykluczając również ich kultowego znaczenia.

Analogie. Cmentarzyska kurhanowe o obrządku ciałopalnym na terenie Słowiańszczyzny Wschodniej znane są przede wszystkim z wielkiego cmentarzyska koło Gniezdowa oraz z innych mniejszych, na których

grobow szkieletowych było bardzo mało¹⁰⁾. Cmentarzyska o wyraźnie mieszanym obrządku są również znane¹¹⁾. Uczeni rosyjscy z doby przedwojennej zwracali szczególną uwagę na kształt kurhanów ciałopalnych dopatrując się w owalnych starszych grobów ciałopalnych słowiańskich i przypisując je Krywiczom¹²⁾. Kurhany owalne, w literaturze rosyjskiej zwane podłużnymi, są zazwyczaj bardzo ubogie w dodatki, które umożliwiłyby ich datowanie. Spicyn uznał te kurhany za najstarsze groby krywickie prawdopodobnie na podstawie referatu Sizowa o podłużnych kurhanach, badanych przez tego archeologa nad górnym Dnieprem i rzeką Wopr koło Jarcewa, w których ten badacz miał znaleźć, między innymi, ażurową fibulę, pokrytą czerwoną i żółtą emalią¹³⁾. Zapowiedzianego materiału Sizow jednak nie opublikował, gdyż śmierć mu w tym przeszkodziła. Pomimo jednak braku zasadniczego dla chronologii kurhanów owalnych materiału, gdyż oprócz zabytków wymienionych przez Sizowa w referacie, dalszy materiał zabytkowy, ze zbadanych i opublikowanych kurhanów „podłużnych“ jest bardzo ubogi i mało charakterystyczny i jako taki nie może służyć za podwalinę chronologii dla kurhanów tego typu¹⁴⁾, hipoteza Spicyna

¹⁰⁾ Spicyn A. A. Gniezdowskije kurgany w raskopkach S. S. Siergiejeva. Izwiestije Archeologiczeskoj Kommissii Wypusk 15 rok 1905, str. 10.

Laudański A. Archeologicznija dośledy u polackaj akruzie. Zapiski Addziełu Humanitarnych Nawuk, Kniga 11, str. 175—176.

¹¹⁾ Spicyn A. A. Władimirskije kurgany. Izwiestija Archeologiczeskoj Kommissii Wypusk 15 rok 1905.

Sawin N. I. Raskopki kurhanu u paragabuskim i elniskim pawietach smalenskaj gub. Zapiski Addziełu Humanitarnych Nawuk, Kniga 11. Pracy archeologicznaj Kommissii. Tom II.

¹²⁾ Spicyn A. A. Gniezdowskije kurgany w raskopkach S. I. Siergiejeva op. cit., str. 7.

Spicyn A. Raskopki W. N. Głazowa bliz pogosta Łybuty. Izwiestija Archeologiczeskoj Kommissii. Wypusk 15, rok 1905, str. 7.

Spicyn A. A. Władimirskije kurgany op. cit.

¹³⁾ Sizow W. S. Dlinnyje kurgany smolenskoj gubernii. Trudy XI. arch. S'jezda w Kijewie 1899. Tom II Moskwa 1902. Protokoły, str. 81. Wśród zabytków znalezionych w kurhanach „podłużnych“ wymienia Sizow między innymi paciorki niebieskie, dużej wielkości brząkadła, zawieszki trapezoidalne, wreszcie figurkę łabędzia, które nasuwają mi przypuszczenie o późniejszym czasie powstania tych kurhanów niż wiek VIII—IX, do których je Spicyn odnosi.

¹⁴⁾ Oprócz referatu Sizowa podstawę w określeniu chronologii kurhanów „podłużnych“ stanowią dla Spicyna wykopaliska Głazowa, podczas których ten badacz koło wsi Pierszyny rozkopał między innymi trzy „podłużne“ kurhany i znalazł w jednym z nich sztydło żelazne oraz kawałki przepalonych ozdób brązowych; zabytki te nie mają większego znaczenia dla ustalenia chronologii tych kurhanów. (Spicyn A. A. Raskopki W. N. Głazowa bliz pogosta Łybuty. op. cit., str. 71 i nast.). Poza tym bierze Spicyn pod uwagę kurhany „podłużne“ z powiatu rostowskiego. Kurhany te miały tam przyjść, zdaniem Spicyna, z pierwszymi osadnikami słowiańskimi z górnej Dźwiny i Dniepru. Kopał je Salielew, który, jak po-

⁹⁾ Ta warstewka ziemi przemieszanej z węglem, leżąca w nasypie w miejscu, gdzie następnie zsypano kości, powstała, moim zdaniem, skutkiem nasypiania węgla, a nie palenia ognia, po pierwsze dla tego, że nie widać na niej szarej domieszki popiołu, która stale występuje na palenisku, oraz ponieważ piasek, znajdujący się pod nią, nie nosi na sobie śladów działania ognia, które można zauważyć pod rzeczywistym paleniskiem.

utrzymała się i powtórzona została przez Arnego bez zmian w całej rozciągłości¹⁵⁾.

W okresie powojennym materiał do ciałopalnych kurhanów owalnych znacznie się wzbogacił. Laudański podaje, że na cmentarzysku koło wsi Garawyja w powiecie połockim znajdowało się cmentarzysko, złożone z 38 kurhanów, z których przeważna część miała kształt okrągły, niektóre zaś były „podłużne“¹⁶⁾. Materiał zabytkowy, pochodzący z rozkopanych na tym cmentarzysku ośmiu kurhanów jest bardzo skromny. Stopy brązowe, przepalone paciorki niebieskie oraz skorupy lepionych naczyń stanowią słabą podstawę dla datowania.

O wiele cenniejszego materiału dla chronologii owalnych kurhanów ciałopalnych na terenie Słowiańszczyzny Wschodniej dostarczyły wykopaliska ostatnich lat na Wileńszczyźnie. Rozkopałam dotychczas trzy owalne kurhany ciałopalne na cmentarzysku w Porzeczu i dwa na II-gim odcinku cmentarzyska w Czerniewiczach. Pomiędzy rozkopanymi kurhanami owalnymi w Porzeczu a kurhanami owalnymi w Czerniewiczach zachodzi ta różnica, że w Porzeczu w kurhanach owalnych znalazły się wyłącznie groby pojedyncze, w Czerniewiczach zaś wyłącznie groby podwójne.

Kurhany owalne obu tych cmentarzysk dostarczyły wiele cennego materiału zabytkowego dla zorientowania się w chronologii tych stosunkowo rzadkich obiektów kurhanowych. Przede wszystkim w jednym z kurhanów owalnych w Porzeczu znalazła się półowka oryginalnej monety arabskiej z drugiej połowy X w. Na podstawie tej monety możemy śmiało datować kurhany owalne z Porzecza na koniec X. i XI. wiek. W Czerniewiczach zaś w jednym z kurhanów owalnych znalazła się zapinka podkowiasta o okrągłej w przekroju ramie, stanowiąca typ późny, w drugim zaś osiem garnków glinianych, wśród których reprezentowane są naczynia silnie na kole obtaczane. Kurhany owalne przy tym na cmentarzysku w Czerniewiczach stały wśród szkieletowych, przypadających chronologicznie na XI—XII w.

Dotychczasowe prace badawcze na Wileńszczyźnie na terenie powiatu dziśnieńskiego

daje sam Spicyn, nie zwracał uwagi na kształt kopców. Spicyn czerpie znajomość materiału zabytkowego z tego terenu z albumu wydanego przez Salielewa i zdaje się sugerować, że przedmioty w nim zamieszczone, które datuje na VIII—IX wiek, powinny pochodzić z kurhanów „podłużnych“. Oprócz wymienionych podobne kurhany zostały rozkopane przez Smirnowa koło Murmy z ceramiką, jak ją Spicyn określił, fińska; brak w nich dodatków metalowych. (Spicyn A. A. Władimirskije kurgany op. cit.).

¹⁵⁾ Arne T. J. La Suède et l'Orient. Uppsala 1914, str. 37.

¹⁶⁾ Laudański A. A. Archeologicznija dośledy w połackaj akruzie. op. cit., str. 175—176.

nie potwierdzają więc hipotezy Spicyna, (opartej zresztą na skąym i niepewnym materiale zabytkowym), który w kurhanach owalnych widzi najstarsze groby Krywiczów i datuje je na VIII—IX wiek.

c) Kurhany puste.

Wśród kurhanów ciałopalnych i szkieletowych zarówno na jednym jak i na drugim odcinku znajdowały się takie, w których nie zachowały się żadne, najmniejsze nawet ślady grobu. Nie było w nich również paleniska u podstawy. Te „puste“ kurhany sypane były przypuszczalnie dla zaginionych i zdają się pozostawać w ściślejszym związku z obrządkiem ciałopalenia.

d) Kurhany szkieletowe z grobami w jamach.

Obrządek grzebalny był analogiczny jak w kurhanach z grobem u podstawy z małymi tylko odchyleniami. W żadnym z odkopanych dotychczas w Porzeczu kurhanie z grobem w jamie nie było paleniska u podstawy kopca. W dwu wypadkach dało się ustalić, że zmarły przed zasypaniem jamy grobowej był przykryty z wierzchu korą brzożową (kurhan 6 i 8). Analogiczny zwyczaj pogrzebowy stwierdził Sawin w kurhanach guberni smoleńskiej¹⁷⁾. Naczynie wkładano zmarłemu do grobu w całości. Skorupy rozbitych garnków wrzucano do grobu lub nasypu kurhanowego.

Analogue. Obrządek grzebania zmarłych w jamie pod kurhanem dominuje na cmentarzyskach słowiańskich północno-wschodniej Wileńszczyzny¹⁸⁾. Zjawia się on tam stosunkowo bardzo wcześnie, bo już w VIII—IX wieku¹⁹⁾. Na terenach położonych bardziej na południe występuje, podobnie jak w Rosji sowieckiej, na cmentarzyskach mieszanych, na których obok kurhanów szkieletowych z grobem u podstawy znajdują się również kurhany z ciałopaleniem. Na tych cmentarzyskach uważany jest on przez archeologów rosyjskich za obrządek późniejszy, przypadający na XI—XIII w., który powstał i rozwinął się pod wpływem chrześcijaństwa²⁰⁾.

¹⁷⁾ Sawin N. I. Raskopki kurhanou u paragabuskim i elniskim pawietach smolenskaj gub. op. cit. str. 225.

¹⁸⁾ Cehak Hołubowiczowa H. Słowianie na Wileńszczyźnie. Odbitka z referatu wygłoszonego na Zjeździe Stowarzyszeń Asystentów Szkół Akademickich w dniu 30 kwietnia 1938, str. 4.

¹⁹⁾ Cehak Hołubowiczowa H. Groby kurhanowe słowiańskie z ceramiką lepioną w ręku z Czerniewicz w pow. dziśnieńskim (W rękopisie).

²⁰⁾ Sawin N. I. Raskopki kurhanou u paragabuskim i elniskim pawietach... op. cit.

Laudański A. Archeologicznija dośledy u połackaj akruzie op. cit., str. 157 do 161.

2. Zabytki.

Podział. Przystępując do analizy materiału zabytkowego, muszę poświęcić parę słów podziałowi, który do tych zabytków zastosowałam.

Materiał zabytkowy służy prehistorykowi m. in. do ustalania chronologii i ewentualnie przynależności etnicznej stanowiska. W ustaleniu chronologii cały materiał jest równoważący. Inaczej sprawa się jednak przedstawia, jeżeli chodzi o ustalenie przynależności etnicznej.

Możemy przyjąć a priori, że wśród zabytków odkopywanych obecnie mogą się znajdować takie, które mogły być wytworem ludności z jednej lub kilku osiedli najbliższych. Te właśnie przedmioty, do których z dużym prawdopodobieństwem można zaliczyć ceramikę i tkaniny, stanowią materiał, związany najściślej z ówczesną ludnością.

Szerzej od tych przedmiotów, wyrabianych przez ludność miejscową przede wszystkim na własny użytek, rozchodzić się mogły przedmioty, wyrabiane przez rzemieślnika, sprzedającego potrzebującym swoje wytwory. Weźmy np. pod uwagę wiejskiego kowala, który do dzisiaj np. na Wileńszczyźnie wyrabia narzędzia na sprzedaż. Narzędzia te rozchodzi się niejednokrotnie daleko po okolicy zależnie od uznania, jakim się cieszy dany rzemieślnik. Można przypuszczać z dużym prawdopodobieństwem, że wytwory takiego właśnie rzemieślnika nie wychodziły jako przedmiot specjalnego handlu w czasach wczesnohistorycznych poza obręb danej grupy etnicznej, względnie plemiennej.

Przedmiotów trudnych do wykonania, jakimi były np. ozdoby, wymagających dużej umiejętności technicznej, nie wyrabiał podobnie jak i dzisiaj ani miejscowy wieśniak ani miejscowy prymitywny rzemieślnik. Przypuszczają należy, że wyrabiał je zawodowy rzemieślnik, pracujący w większych ośrodkach handlowych. Wyroby te z ośrodków „przemysłowych“, istniejących bez wątpienia w czasach wczesnohistorycznych na Słowiańszczyźnie Wschodniej, rozchodziły się nieraz bardzo szeroko. Stanowią one dobrą podstawę przy ustalaniu chronologii znalezisk. Dla charakteryzowania jednak grup plemiennych, a nawet etnicznych, jest to raczej materiał drugorzędny, gdyż musimy się liczyć z ewentualnością, że mógł on być wykonany poza obrębem jednej czy też drugiej z tych grup.

Kwitł wreszcie na Słowiańszczyźnie Wschodniej handel z południowym wschodem, który naprzód prowadzili Goci, następnie zaś Waregowie. Stamtąd przywozili kupcy na ziemie słowiańskie przedmioty, których rzemieślnik miejscowy nie potrafił wykonać; a były nimi przede wszystkim wyroby ze szkła. Z południowego wschodu szły też na północ monety

jako zapłata przede wszystkim za futra, które z lasów Słowiańszczyzny wędrowały na południe, znajdując tam źródło zbytu.

Dlatego też, biorąc pod uwagę możliwość znajdowania w kurhanach z Porzecza przedmiotów różnego pochodzenia, dzielę cały materiał zabytkowy na trzy zasadnicze grupy, pragnąc w ten sposób zyskać jak najjaśniejszy obraz dla określenia chronologii i przynależności etnicznej badanego stanowiska.

- a) Wyroby miejscowe wykonane dla własnego użytku.
- b) Wyroby miejscowe rzemieślnicze.
- c) Wyroby „przemysłowe“
  - α) z ośrodków niezbyt oddalonych
  - β) z ośrodków dalekich²¹⁾.

a) Wyroby miejscowe wykonane dla własnego użytku.

Ceramika. Do wyrobów miejscowych, wykonanych dla własnego użytku, zaliczam przede wszystkim garnuszki gliniane, znajdowane w kurhanach z Porzecza. Ceramikę tą podzielić trzeba na dwie grupy: 1. na naczynia lepiące w ręku, 2. na naczynia obtaczane na kole.

Naczynia lepiące w ręku. Z kurhanów ciepłalnych pochodzą dwa garnuszki zachowane w całości. Wykonane są one z gliny z przymieszką piasku, prawdopodobnie żarstwy, to znaczy z przepaloną i pokruszoną miałką domieszką jakiejś skały krystalicznej. Oba te garnuszki zostały wylepione bez użycia koła garncarskiego. Na naczyniu z kurhanu 5-tego (tab. III, ryc. 15) zachowały się ślady techniki lepienia po stronie wewnętrznej naczynia w postaci wyrazistej rysy, biegnącej w dwu miejscach: nieco powyżej podstawy i mniej więcej w połowie wysokości naczynia. Ponieważ ten garnuszek stał dłuższy czas w silnym ogniu, czego dowodem jest jego silne zdeformowanie, oraz pęknięcia i odpryski na stronie zewnętrznej, rysy, stanowiące ślady techniki, mocniej się uwidoczniły. Dolna rysa stanowi ślad nałożenia wałka w kształcie pierścienia na wygniecione z bryły dno i zaczątek ścianek garnuszka, druga zaś, — to miejsce nałożenia drugiego pierścienia z gliny po rozciśnięciu pierwszego. Przypada ono mniej więcej w połowie wysokości naczynia. Wałki były nakładane od wewnątrz, czego dowodem jest lekkie wybrzuszenie gliny wstępującej w obu wypadkach ponad rysą, stanowiącą ślad sklejenia. Ślady te są dowodem, że naczynie z kurhanu 5-tego było wylepione techniką pierścieniowo-wałeczkową, identyczną jak na-

²¹⁾ Podział taki zastosowałam również w pracy: Groby kurhanowe słowiańskie z ceramiką lepiącą w ręku z Czerniewicz, w pow. dziśnieńskim. (W rękopisie).

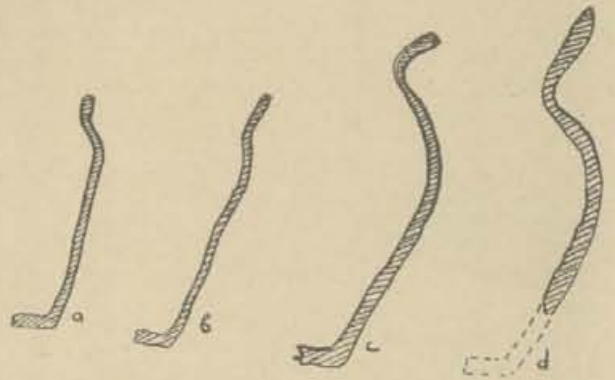
czynie z Nawr z kurhanu 20-tego²²⁾. Forma naczynia z kurhanu 5-tego z Porzecza jest również bardzo zbliżona do naczynia z 20-tego kurhanu z Nawr, z tą tylko różnicą, że niski kołnierz garnuszka z Porzecza miał krawędź lekko odchylną na zewnątrz, podczas gdy niski kołnierz naczynia z Nawr jest cylindryczny. Forma drugiego garnuszka z kurhanu 2-giego z Porzecza (tab. III, ryc. 14) jest zupełnie podobna do garnuszka z Nawr, tylko nieco szersza jak nawrańska. Po wylepieniu garnuszek ten był dobrze wygładzony tak, że ślady techniki się nie zachowały, lecz z dużym prawdopodobieństwem można przypuszczać, że był on wykonany tą samą techniką. Poza tym znalazły się przepalone skorupy naczyń w kurhanie 1A, 1, 2, 3, 5 i d. Były to bez wyjątku fragmenty naczyń lepionych z gliny z domieszką żarstwy bez użycia koła garncarskiego. Cała omówiona ceramika przypomina naczynia, znajdujące w grobach ciepłopalnych w Gniezdowie²³⁾.

Naczynia obtaczane na kole. Odmienne wygląda ceramika znaleziona w kurhanach szkieletowych z grobami w jamach. Naczynia w dwu takich grobach (Kurh. 11:6) były rozbite przed wrzuceniem do kurhanu. W kurhanie 11-tym skorupy garnka leżały w grobie obok szkieletu. Fragmentów było tak dużo, że dało się garnek częściowo skleić. W kurhanie 6-tym kilka skorup leżało luźnie w nasypie.

Częściowo sklejony garnuszek z kurhanu 11-tego (tab. III, ryc. 16) jest niewielkich rozmiarów o baniastej części dolnej i ostrym załomie u podstawy niskiego silnie na zewnątrz wywiniętego kołnierza. Garnuszek jest wylepiony z gliny z przymieszką bardzo drobnej warstwy, o wiele drobniejszej, niż użyta do naczyń lepionych w ręku, pochodzących z ciepłopalnych kurhanów, i po wylepieniu był silnie obtaczany na kole. Grzbiet naczynia zdobi bardzo nieregularnie ryty ornament falisty, przerwany w czterech miejscach, w nierównej odległości, innym samodzielnym motywem, składającym się z kreseczki pionowej, przekreślonej następnie u góry półkołem wzgl. kątem zwróconym w dół (tab. III, ryc. 13). Tuż pod załomem kołnierza na górnej części grzbietu naczynia zaznaczają się biegnące wokół poziomo trzy równoległe paski, które są wynikiem wygładzania naczynia podczas obrotów koła. Zostało ono doskonale wygładzone również i od wewnątrz tak, że ślady techniki lepienia nie zachowały się. Garnuszek z kurhanu 11 przypomina naczynia obtaczane na kole z cmentarzyska koło Płatowa²⁴⁾,

jest tylko od nich mniejszy i ma kształt bardziej baniasty; nieregularnym zaś pociągnięciem ornamentu falistego zbliża się do ornamentyki naczyń z Nawr²⁵⁾, na których jednak linie faliste były ryte jednolicie, bez przerw na motywy inne.

Fragment przykrawędny naczynia, znaleziony w kurhanie 6-tym, różni się od poprzedniego formą kołnierza oraz brakiem jakiegokolwiek ornamentyki. Wykonany jest również z gliny z domieszką bardzo drobnej żarstwy. Załom u podstawy kołnierza jest również mocno podkreślony. Kołnierz jest odchylny na zewnątrz, górna jednak jego krawędź jest lekko do wewnątrz zachylona (tab. III, ryc. 17). Naczynie było silnie obtaczane i gładzone na

Ryc. 13. a — profil naczynia z kurhanu 2, b — profil naczynia z kurhanu 5, c — profil naczynia z kurhanu 11, d — profil naczynia z kurhanu 6. — Fig. 13. Profils des vases des tumulus 2(a), 5(b), 11(c) et 6(d).

kole; ślady techniki lepienia nie zachowały się. Brakiem ornamentyki oraz formą przypomina ono wybitnie nieornamentowane naczynia z Nawr, obtaczane na kole²⁶⁾.

Z poza granic Polski najbardziej zbliżone naczynia pochodzą z cmentarzysk kurhanowych koło Zasławia²⁷⁾ i Czarkasowa²⁸⁾. Są to naczynia, pochodzące z kurhanów słowiańskich, datowanych przez Laudańskiego na XI—XII wiek, obtaczane na kole; niektóre z nich są pokryte ornamentem falistym.

Tkaniny. Trzy fragmenty tkaniny wełnianej, znalezione w kurhanie a należą do typu najprostszej tkaniny dwunicielnicowej. Ślady podobnej tkaniny znalazł Laudański również na toporze z Zasławia²⁹⁾.

światle ostatnich wykopalisk. Ateneum Wileńskie Tom XIII rok 1938. Tab. I.

²⁵⁾ Hołubowicz Wł. Ceramika słowiańska XI—XII wieku cmentarzyska koło wsi Nawry. op. cit. Tab. V. rys. 1—4, 7.

²⁶⁾ Hołubowicz Wł., Ceramika słowiańska XI—XII wieku cmentarzyska koło wsi Nawry. op. cit. Tab. V. rys. 8 i 9.

²⁷⁾ Laudański A. Archeologicznyja raskopki w m. Zasławi op. cit. Tab. III i IV.

²⁸⁾ Laudański A., Kurchanny mahilnik kala w. Czarkasowa, op. cit. Tab. V.

²⁹⁾ Laudański A. Archeologicznyja raskopki w m. Zasławi op. cit. Tab. IX., ryc. 2.

²²⁾ Hołubowicz Wł. Ceramika słowiańska XI—XII wieku cmentarzyska koło wsi Nawry. w pow. postawskim. Rocznik Archeologiczny. Tom I. str. 59.

²³⁾ Spicyn A. A. Kurgany smolenskoj gubernii. Materiały po archeologii Rossii Nr. 28., str. 102 ryc. 75.

²⁴⁾ Hołubowicz Wł. Garncarskie techniki lepienia na terenie ziem północno-wschodnich Polski w

b) *Wyroby miejscowe rzemieślnicze.*

Noże. Najprostszym narzędziem codziennego użytku, wyrabianym prawdopodobnie przez miejscowego kowala, są noże, których trzy znalazły się w kurhanach z Porzecza. W kurhanie a (tab. II, ryc. 12), leżał zniszczony przez rdzę nóż, którego trzonek przechodzi pod kątem rozwartym w grzbiet i prawdopodobnie bez załamania w zniszczone ostrze klingi, zbliżając się swym kształtem do noży znanych z Nawr³⁰). Kształt noży z kurhanów ciałopalnych jest nieco odmienny. Kąt pod którym trzonek noża przechodzi w grzbiet i ostrze klingi jest silniej zaakcentowany (tab. III, ryc. 12 oraz tab. IV, ryc. 18).

Noże, należą do narzędzi często spotykanych we wczesnohistorycznych kurhanach szkieletowych Słowiańszczyzny Wschodniej. Niemniej znane jest ich występowanie na tym obszarze w grobach ciałopalnych.

Krzesiwo. Drugim niewątpliwie pospolitym narzędziem jest krzesiwo, znalezione w kurhanie a. Należy ono do typowych krzesiw symetrycznych, dwukabłączkowych (tab. II, ryc. 11), które, jak dotychczas, znalezione zostały wyłącznie w grobach szkieletowych słowiańskich na terenie województwa wileńskiego i nowogródzkiego³¹). Z terenów Słowiańszczyzny Wschodniej znane są również krzesiwa tego typu z kurhanów ciałopalnych³²).

Topór. W kurhanie a leżał również obok szkieletu topór żelazny o szerokim ostrzu z wyrostkami wybiegającymi w tylnej części obucha w dół i w górę (tab. II, ryc. 6, 7, 8). Topory w kurhanach słowiańskich wojew. wileńskiego należą do dodatków często znajdowanych w męskich grobach. Były one prawie regułą na cmentarzysku kurhanowym koło Nawr³³). Rzadziej występowały w kurhanach szkieletowych koło Czerniewicz³⁴). Topory znalazły się również jako dodatki na cmentarzysku koło Słabady w Mińszczyźnie; Laudański uważa je za zabytki rzadkie na tym terenie³⁵). Topory o szerokim ostrzu i z wypustkami na obuchu są szeroko rozpowszechnione na terenie Słowiańszczyzny

Wschodniej³⁶) i mogą być uważane za bardzo charakterystyczną dla Słowian broń i narzędzie.

Wyroby z drzewa. Wyroby z drzewa mogły przetrwać w grobach wczesnohistorycznych tylko w bardzo specjalnych warunkach. Dlatego też nigdy, jak dotąd, nie znaleziono ich w całości, lecz tylko ślady, które nam mówią o ich istnieniu.

Wiadro. Najczęściej spotykane są wiadra drewniane, po których pozostały tylko okucia żelazne i na nich szczątki drzewa. Wiadra były prawdopodobnie wykonane i okute przez miejscowego rzemieślnika. W kurhanie a w Porzeczu znalazły się szczątki takiego wiadra w postaci żelaznych obręczy i pałaka. Jak można sądzić na podstawie liczby zachowanych obręczy było to wiadro wysokie (tab. II, ryc. 14) dość dużych rozmiarów. Wiadra drewniane pojawiają się w wileńskim i nowogródzkim w grupie kurhanów słowiańskich środkowych i południowych powiatów³⁷) i stanowią jedną z cech, która je zbliża do kurhanów grupy mińskiej.

Drzewce oszczepu. Unikat w dotychczasowym wschodnio-słowiańskim materiale zabytkowym stanowi górna część drzewca oszczepu zachowana na grocie z kurhanu a (tab. II, ryc. 1). Jest ona na tyle dobrze zachowana, że na jej podstawie możemy sobie odtworzyć sposób umocowania grotu oszczepu zaopatrzonego w kolec, zamiast w tuleję, do drzewca. Umocowanie to opisałam szczegółowo w części materiałowej pracy. Przypuszczam, że było ono wykonane przez ludność miejscową. Analogii nie znam.

c) *Wyroby „przemysłowe“.*

a) *Z ośrodków niezbyt oddalonych.*

Do wyrobów, które przysły do Porzecza z dalszych ośrodków handlowych zaliczam, obok zabytków wykonanych z brązu, również grot oszczepu i grocik do strzał. Podstawę do zaliczenia tych zabytków do grupy III-ciej stanowi dla mnie fakt, że w dotychczas znanym mi materiale, pochodzącym z kurhanów słowiańskich województwa wileńskiego grociki do strzał z Porzecza są unikatami, grot oszczepu zaś należy również do bar-

³⁰) Cehak Hołubowiczowa H., Materiał i zagadnienia cmentarzyska kurhanowego koło wsi Nawry. op. cit. Tab. II, rys. 14 i 15.

³¹) Cehak Hołubowiczowa H. Słowiańskie cmentarzysko kurhanowe koło wsi Płatowo op. cit. Tab. I, rys. 12. oraz Groby kurhanowe słowiańskie z ceramiką lepioną w ręku op. cit. (w rękopisie).

³²) Spicyn A. A. Kurgany smolenskiej gubernii. Op. cit. Tab. VII, fig. 16.

³³) Cehak Hołubowiczowa H. Materiał i zagadnienia cmentarzyska kurhanowego koło wsi Nawry, op. cit.

³⁴) Laudański A., Archeologicznija dośledy u Barysawie. Zapiski Addziełu Humanitarnych Nauk. Kniga 11, Tab. XXI.

³⁵) Spicyn A. A. Władimirskije kurgany, op. cit. rys. 107.

³⁶) Antoniewicz Wł., Czasy przedhistoryczne i wczesnodziejowe Ziemi Wileńskiej. Wilno i Ziemia Wileńska. Tom I, str. 120. Cehak Hołubowiczowa H. Słowiańskie cmentarzysko kurhanowe koło wsi Płatowo w pow. i województwie nowogródzkim. Op. cit. Tab. I, rys. 8.

³⁷) Laudański A., Archeologicznija raskopki w m. Zaslawi. Op. cit., Tab. XVI, rys. 1.

Laudański A., Kurhanny mahilnik kala w. Czarasowa op. cit. Tab. VII, rys. 9.

Sierbau I., Archeologicznija raskopki u akolicach Miensku w 1925 godzie. Gistarwczno-Archeologiczny Zbornik, str. 198—200.

dzo rzadkich. Wnoszę stąd, że jako broń rzadko występująca, nie mogła być wytworem miejscowego rzemieślnika.

Grot oszczepu. Grot oszczepu (tab. II, ryc. 1) ze znanych mi szkieletowych grobów słowiańskich woj. wileńskiego znajdował się poza Porzeczem tylko w kurhanie koło Zaleskich gm. Głębokie pow. Dżisna. Grot z Zaleskich jest zaopatrzony w tuleję, a nie w kołec jak w Porzeczu. W Zaleskich grot ten znajdował się również w grobie wojownika, obok topora i noża; godne zwrócenia uwagi jest również umieszczenie grotu w grobie, który leżał przy prawej stopie, ostrzem wdół, podobnie jak w Porzeczu³⁸). Na terenach bardziej na wschód wysuniętych w Mińszczyźnie, grot oszczepów pojawiają się częściej w kurhanach słowiańskich. Są to jednak grotty z tuleją³⁹). Grotty oszczepów znajdują się również na cmentarzyskach kurhanowych Słowiańszczyzny Wschodniej w jej grupie północnej. Z Bremboły z kurhanów włodziwierskich pochodzi grot oszczepu z kołcem, zbliżony do grotu z Porzecza, mniejszych jednak rozmiarów⁴⁰). Również z kurhanów na południe od Ładogi z wykopalisk Brandenburga znany jest podobny grot z kołcem⁴¹). Spicyn datuje te grotty na X—XI w.⁴⁰), pisząc zaś o grotach do strzał zaopatrzonych w kołec, podaje za Anuczynem, że formami przeważającymi we wschodniej Europie, Azji i Afryce są grotty zaopatrzone w kołec, a nie w tuleję⁴²). Przypuszczać więc można, że grot oszczepu z Porzecza reprezentuje również typ wschodni.

Grociki do strzał. W dwu kurhanach, jednym szkieletowym (tab. II, ryc. 13) i drugim ciałopalnym (tab. III, ryc. 6, 7) znajdowały się w Porzeczu grotty do strzał. W obu wypadkach reprezentują one typ grocika z tulejką, z tą tylko różnicą, że grociki z grobu ciałopalnego w kurhanie 2-gim są precyzyjniej wykonane z trzonkiem okręconym dookoła własnej osi u podstawy ostrza, grot zaś z kurhanu a reprezentuje ten sam typ, tylko grubszej roboty. Grotty do strzał są w kurhanach szkieletowych rzadkie na terenie Słowiańszczyzny wschodniej, częściej spotyka się je w kurhanach ciałopalnych. Ale i tam typ przeważający stanowią grociki z kołcem. Grocik z tulejką zbliżony do grocików z Porzecza znalazł się w kurhanach w Gniezdo-

wie⁴³). Również i Niederle podaje podobny grocik, jako pochodzący z grobów słowiańskich⁴⁴).

Saksta. W kurhanie a znajdowała się duża zapinka podkowista, saksta o zawiniętych w rulon końcach (tab. II, ryc. 9). Romboidalny przekrój ramy charakterystyczny jest dla zabytków starszych X—XI w. Sam zaś typ zapinki jest bardzo pospolity na terenie Słowiańszczyzny Wschodniej i ma w Polsce szeroką zasięg od Polesia aż po Dźwinę⁴⁵).

Pierścienie. Z rozkopanych kurhanów z Porzecza pochodzi kilka typów pierścieni. Szczątki najciekawszego z nich pochodzą z kurhanu b (tab. IV, ryc. 30). Jest to typ z owalnym, sygnetowym rozplaszczaniem w środku. Pierścienie tego rodzaju występują stosunkowo rzadko. W XII—XIV wieku spotyka się je częściej, są wykonane o wiele masywniej⁴⁶) podczas gdy pierścień z kurhanu b zrobiony jest z tak cienkiej blaszki brązowej, że zniszczony przez śnież nie dochował się do naszych czasów w całości.

Drugi rodzaj pierścienia znalezionej w kurhanie 11-tym stanowi pospolity i długotrwały typ kółka o otwartych końcach (tab. III, ryc. 3).

Trzeci rodzaj to pierścień z kurhanu 8-mego, uszkodzony, prawdopodobnie odlany we formie (tab. IV, ryc. 23). Tego rodzaju lane kółka, służące również i do pasa pojawiają się w grobach słowiańskich XI—XII w.

Bransoleta. Znalazona w kurhanie 11-tym bransoleta z końcami przekształconymi w główki zwierzęce (tab. III, ryc. 10), nie należy do rzadkości w kurhanach słowiańskich województwa wileńskiego, a zwłaszcza w grupie północnej, gdzie jest częstym zabytkiem w kurhanach koło Czerniewicz. Stanowi ozdobę używaną na Słowiańszczyźnie Wschodniej przez kilka stuleci. Typy późne z XIII—XIV w. stają się coraz bardziej płaskie, w górnej części bransolety lekko wypukłe.

Z kurhanu 8-mego pochodzi druga bransoleta brązowa ze sztabki owalnej w przekroju o zwięzających się końcach (tab. III, ryc. 5). Stanowi ona pospolity typ, mało charakterystyczny i długotrwały.

Kółka o związanych końcach. Na cmentarzysku w Porzeczu znalazły się dwa rodzaje kółek o związanych końcach.

³⁸) Spicyn A. A., Kurgany smolenskoj gubernii, op. cit., str. 72, rys. 22.

³⁹) Niederle L., Rukovět slovanské archeologie. Praga 1931, rys. 64, fig. 15.

⁴⁰) Cehak Holubowiczowa H. Materiał i zagadnienia cmentarzyska kurhanowego koło wsi Nawry, op. cit., str. 39 i 40.

⁴¹) Spicyn A. A. Władimirskije kurgany op. cit., str. 149, rys. 286.

⁴²) Spicyn A. A. Kurgany S. Petersburskoj gubernii. Materjały po archeologii Rosii nr. 20. Tab. II. rys. 6, 7, 10.

⁴³) Spicyn A. A. Gniezdowskie kurgany. Materjały po archeologii Rosii nr. 29. Tab. XXV. rys. 24, 29.

³⁸) Wykopaliska na cmentarzysku w Zaleskich przeprowadzone zostały w lecie 1958 r.; zabytki znajdują się w Muzeum Archeologicznym U. S. B.

³⁹) Porównaj Laudański A. Archeologicznija raskopki w m. Zasławi. Op. cit.

⁴⁰) Spicyn A. A., Władimirskije kurgany op. cit. str. 135 rys. 90, oraz str. 111.

⁴¹) Spicyn A. A., Kurgany jużnago Priładożja op. cit. Tab. XII. rys. 15.

⁴²) Spicyn A. A., Kurgany smolenskoj gubernii, op. cit., str. 73.

Pierwszy typ w ogóle bardzo pospolity pochodzi z kurhanu 8-mego (tab. III, ryc. 1, 2). Są to duże kółka, których końce są w ten sposób ze sobą związane, że jeden z nich owija się kilkakrotnie wokół drugiego, który jest lekko wygięty i założony za pierwszy. Związanie to jest tak mocne, że kółka tego rodzaju nie pękają nigdy w miejscu związania. Typ opisany dominuje przede wszystkim w północnej grupie kurhanów słowiańskich na Wileńszczyźnie, tworząc tam charakterystyczną ozdobę głowy kobiecej. W literaturze naukowej uważany jest za ozdobę charakterystyczną dla plemienia Krywiczów.

Rodzaj drugi, znaleziony w kurhanie 11 (tab. III, ryc. 4), należy do rzadko spotykanych. Kółko to jest o wiele mniejsze od poprzednio opisanego i zbliża się swą wielkością do kółek o wolnych końcach, określonych przez Spicyna jako typ kijowski⁴⁷⁾. Końce są związane w ten sposób, że jeden z nich skręcony jest w pętlę, przez którą przechodzi drugi zgięty w haczyk. Kółka tej wielkości występują również w północnych połaciach Słowiańszczyzny Wschodniej. Nie dochowało się jednak na nich pełne związanie końców, nie można wobec tego twierdzić, czy są identyczne⁴⁸⁾.

Sprzączka. Z kurhanu 9-tego pochodzi sprzączka o lirowatej ramie (tab. IV, ryc. 22). Najbardziej do niej zbliżona pochodzi z kurhanów z Riabołowa i datowana jest przez Spicyna na XI—XII w.⁴⁹⁾ Podobne, ale o ramie bardziej do prostokąta zbliżonej znane są z Kikerina⁵⁰⁾ oraz z kurhanów Włodzimierskich⁵¹⁾, również na XI—XII w. datowane. Sprzączki o lirowatej ramie pojawiają się w kurhanach Słowiańszczyzny Wschodniej w XI—XII w. Sprzączka z Porzecza stanowi, moim zdaniem, typ późniejszy, płaski, bardzo uproszczony, możnaby rzec, że reprezentuje formę zdegenerowaną i przypada przypuszczalnie na wiek XIII.

Kółko. W kurhanie 9-tym leżało w pobliżu sprzączki kółko brązowe, odlane we formie (tab. IV, ryc. 21). Z podobnymi kółkami do pasa spotkałam się na cmentarzysku w Czerniewiczach⁵²⁾. Nie należą one do rzadkości.

Kuleczki. Sześć kuleczek, znalezionych w kurhanie 6-tym (tab. IV, ryc. 20), należy

do ozdób (wisiorków i dzwoneczków) noszonych przede wszystkim w grupie północnej Słowian Wschodnich. Identycznej wielkości i formy kuleczki z rozcięciem u dołu nie są mi jednak dotychczas znane z publikacji lub wykopalisk.

Zniszczone przez ogień ozdoby i okucia brązowe, pochodzące z kurhanów ciałopalnych, nie zachowały się na tyle dobrze, by można na ich podstawie wnioskować cokolwiek o zabytkach, z których pochodzą. Materiał ten nie może również służyć przy datowaniu tych kurhanów.

β) Z ośrodków dalekich.

Paciorki ze szkła. Paciorki ze szkła przeważnie bardzo zdeformowane lub nawet zupełnie w ogniu stopione pochodzą z 1-szego kurhanu w Porzeczu. Najlepiej zachował się czarny paciorek z kolorowym ornamentem, złożonym z dwu przecinających się ze sobą linii falistych koloru białawego w ten sposób, że tworzą one koła z umieszczonym w nich kolorowym oczkiem w kształcie czerwonej gwiazdki na białym tle (tab. IV, ryc. 15). Taki typ paciorków znany mi jest dotychczas na Wileńszczyźnie prawie wyłącznie z grobów ciałopalnych w Czerniewiczach w pow. dziśnieńskim i w Uściu w pow. brasławskim⁵³⁾. Analogiczne paciorki pochodzą również z kurhanów ciałopalnych z Gniezdowa⁵⁴⁾ oraz (prawdopodobnie również z kurhanu ciałopalnego) ze Smiedowa⁵⁵⁾. Paciorki te poza tym w X—XI w. występują na bardzo rozległym obszarze; znane są z grobów odkrytych w Kijowie⁵⁶⁾ oraz koło Tambowa⁵⁷⁾.

Podobny również do paciorka z Gniezdowa⁵⁸⁾ jest przepalony paciorek melonowaty z kurhanu 1-szego (tab. IV, ryc. 19). Paciorki z żółtego i niebieskiego szkła należą do pospolitszych i występują w X—XI wieku zarówno w kurhanach ciałopalnych jak i szkieletowych. Z kurhanu 8-mego pochodzą paciorki złożone, żeberkowane i gładkie (tab. IV, ryc. 4 i 7). Występują one często w kurhanach słowiańskich Wileńszczyzny i Nowogródzkiej, szczególnie w większej ilości spotyka się je w grupie północnej. Drobnie pa-

⁴⁷⁾ Spicyn A. A., Włodzimirskije kurgany, op. cit., str. 100.

⁴⁸⁾ Spicyn A. A., Kurgany S. Petersburgskoj gubernii, op. cit. Tab. I, rys. 6.

⁴⁹⁾ Spicyn A. A., Kurgany S. Petersburgskoj gubernii, op. cit. Tab. XV, rys. 18.

⁵⁰⁾ Spicyn A. A., Kurgany S. Petersburgskoj gubernii, op. cit. Tab. VII, rys. 4.

⁵¹⁾ Spicyn A. A., Włodzimirskije kurgany, op. cit., str. 154, rys. 354.

⁵²⁾ Cehak Hołubowiczowa H., Słowiańskie groby kurhanowe z ceramiką lepioną w ręku z Czerniewicz, op. cit.

⁵³⁾ Materiał znajduje się w Muzeum Archologii Przedhistorycznej U. S. B.

⁵⁴⁾ Spicyn A. A., Gniezdowskije kurgany w raskopkach S. N. Siergiejewa. Izwiestija Archeologiczeskoj Kommissi Wypusk 15, str. 55, rys. 12, fig. 17.

⁵⁵⁾ Spicyn A. A., Kurgany S. Petersburgskoj gubernii, op. cit. Tab. XIV, rys. 21.

⁵⁶⁾ Otczet Imper. Archeologiczeskoj Kommissi za 1908 god. Petersburg 1912, str. 150 rys. 215.

⁵⁷⁾ Jastrebow W. W., Ladnickij i tomnikowski mogilnik tambowskoj gubernii. Materiały po archeologii Rossii nr. 10. Tab. XII, rys. 21.

⁵⁸⁾ Spicyn A. A., Gniezdowskije kurgany w raskopkach S. N. Siergiejewa, op. cit., str. 55, rys. 12, fig. 8.

ciorki z żółtego i niebieskiego szkła, pochodzące z tego kurhanu, podobnie jak i paciorki z kaolinu należą do pospolitych.

Paciorki srebrne. Z kurhanu 8-mego pochodzą cztery paciorki srebrne, z których trzy są ażurowe, walcowate i wykonane techniką filigranową, jeden zaś jajowaty z blachy z nałożonym ornamentem (tab. IV, ryc. 8, 12, 13, 14). Identyczny typ paciorków jak ażurowy filigranowy z Porzecza wystąpił również na Wołyniu we wczesnohistorycznych grobach słowiańskich⁵⁹⁾. Stamtąd pochodzą również paciorki jajowate z odmiennym jednak ornamentem jak z Porzecza⁶⁰⁾. Na terenie Wileńszczyzny paciorki srebrne z Porzecza wystąpiły jako najbardziej wysunięte na północ. Są one charakterystyczne dla kurhanów drehowickich leżących na południe i południowy zachód od Mińska i stosunkowo rzadko pojawiają się w kurhanach słowiańskich, bardziej na północ wysuniętych⁶¹⁾.

Zarówno paciorki srebrne jak i szklane były importem na terenie północno-wschodniej Słowiańszczyzny. Paciorki szklane szły na te tereny wyłącznie z południowego wschodu, gdyż fabryki szkła w Nadrenii zostały zniszczone przez najazd germański w okresie wędrówki ludów⁶²⁾. Wytwórnice paciorków metalowych znajdowały się nieco bliżej, prawdopodobnie w Kijowie.

Monety. Na kontakt, który łączył ludność, grzebiącą zmarłych w kurhanach z Porzecza, z południowym wschodem, wskazują znalezione monety arabskie i ich imitacja. Połówka z kurhanu 1A zdaje się mieć charakter monety obiegowej, podczas gdy monetę z kurhanu a ze znakiem podobnym do swastyki uznać trzeba za amulet. Imitacja monety arabskiej, znaleziona w tym samym kurhanie mogła mieć również obiegowy charakter. Z monetami arabskimi, znajdowanymi w grobach, spotykamy się również w kurhanach z Gniezdowa⁶³⁾, gdzie występują one w znacznie większej ilości niż w Porzeczu.

V. Chronologia i przynależność etniczna.

Chronologia cmentarzyska kurhanowego koło Porzecza jest znacznie ułatwiona dzięki znalezieniu monet arabskich w ciałopalnym i szkieletowym kurhanie z grobem u podstawy. Dzięki temu możemy uznać kurhan szkie-

letowy z grobem u podstawy za współczesny kurhanom ciałopalnym i datować te obie grupy na koniec X i XI wiek. Zabytki znalezione w tych grobach, jak to wykazała analiza materiału, nie tylko nie przeciwstawiają się tej chronologii, ale ją w całej rozciągłości potwierdzają.

Trudniejsze w datowaniu są kurhany z grobami w jamach. Przy rozpatrywaniu chronologii kurhanów tego typu należy brać pod uwagę nie tylko same zabytki, w tych grobach znalezione, lecz również trzeba zwrócić uwagę, w jakim stanie zostały one do tych grobów włożone. Nie podzielam stanowiska uczonych rosyjskich, którzy w kurhanach z grobami w jamach dopatrują się z reguły obrządku późniejszego, który się rozwinął, ich zdaniem, pod wpływem chrześcijaństwa. Na niektórych cmentarzyskach jak np. w Porzeczu kurhany z grobami w jamach są rzeczywiście młodsze. Nie jest to jednak regułą; wśród cmentarzysk koło Czerniewicz jedna z grup z grobami w jamach pod kurhanem okazała się najstarszą z dotychczas znanych nam na Wileńszczyźnie cmentarzysk słowiańskich⁶⁴⁾.

Ważnym zabytkiem, który znacznie ułatwia datowanie kurhanów z grobami w jamach w Porzeczu, jest ceramika. Znaleziona w dwu kurhanach reprezentuje wyłącznie ceramikę silnie obtaczaną na kole, bardzo podobną do ceramiki z Płatowa, datowanego na XII wiek. Niemniej ważne od samego sposobu wyrobu ceramiki oraz jej formy jest sposób złożenia jej do grobu. Na cmentarzyskach w Pławowie, Nawrach, Czerniewiczach z XI—XII wieku garnki prawie z reguły były wstawione do grobu w całości, w Porzeczu naczynia są rozbite i tylko część skorup została wrzucona bądź do grobu, bądź do nasypu. Rozbijanie garnków podczas pogrzebu z ewentualnym wrzucaniem skorup do grobu jest zwyczajem młodszy od wstawiania tam naczyń całych; zwyczaj ten przetrwał bardzo długo, a nawet gdzieś na Słowiańszczyźnie Wschodniej do wieku dwudziestego⁶⁵⁾. Wobec tego na podstawie ceramiki obtaczanej, wrzucanej do grobu we fragmentach, można uznać kurhany z grobami w jamach z Porzecza, za młodsze od kurhanów z Czerniewicz, Nawr i Płatowa i datować na XII—XIII wiek.

Datowaniu temu nie sprzeciwiają się również inne zabytki. Paciorki srebrne, tak zwane filigranowe, pojawiają się na Słowiańszczyźnie Wschodniej w XI—XII wieku i trwają

⁵⁹⁾ Mielnik K., Raskopki w ziemle Łuczana, Tab. VII, rys. 20. Trudy XI archeol. S'iezda w Kjewie, Moskwa 1901, Tom. I.

⁶⁰⁾ Mielnik K., Raskopki w ziemle Łuczana, op. cit. Tab. VII, rys. 22, 23.

⁶¹⁾ A. C., Materiały po doistorycznej archeologii Rossii. Minskaja gubernia. Tom II. Zapiski Imper. Ruskago Arch. Obszczestwa Tom X Petersburg 1898.

⁶²⁾ Porównaj Wahle E. Deutsche Vorzeit. Lipsk 1932, str. 190.

⁶³⁾ Spicyn A. A., Kurgany smolenskoj gubernii, op. cit., str. 120, rys. 99.

⁶⁴⁾ Cehak Hołubowiczowa H. Kurhanowe groby słowiańskie z ceramiką lepioną w ręku z Czerniewicz, op. cit.

⁶⁵⁾ Według relacji ks. proboszcza Romualda Drobnicza w gminie żodziskiej wieśniacy do niedawnych czasów z chwilą wyniesienia zmarłego z domu tłukli na podwórzu garnek gliniany.

również przez XIII, sprzączka zaś o lirowatej ramie posiada wybitnie późny charakter. Reasumując te wszystkie dane należy datować kurhany z grobami w jamach z Porzecza na XII—XIII wiek.

Bardziej skomplikowanie przedstawia się sprawa przynależności etnicznej cmentarzyska z Porzecza. Przynależność kurhanów z grobami szkieletowymi w jamach czy u podstawy do znanych z najbliższego sąsiedztwa cmentarzysk słowiańskich nie może ulegać najmniejszej wątpliwości. Jeżeli zaś chodzi o przynależność plemienną, to Porzecze, podobnie jak na sowieckiej Białorusi cmentarzysko koło Zaslavia⁶⁶⁾, stanowi miejsce zetknięcia się i częściowo zmieszania elementu drehowickiego z krywickim, zwłaszcza jeżeli chodzi o czasy późniejsze: XII—XIII wiek. Kurhany z grobami u podstawy zdają się wiązać ze środkową grupą Słowian na Wileńszczyźnie reprezentowaną przez cmentarzysko w Nawrach⁶⁷⁾. Trzeba przy tym zaznaczyć, że znajduje się ono na południe od działu wodnego, który dzieli tereny zajęte przez północną grupę Słowian na Wileńszczyźnie od terenów opuszczonych przez grupę środkową⁶⁸⁾. Można przy tym przyjąć z pewnym prawdopodobieństwem, że dla plemienia Drehowiczów charakterystyczny był obrządek kurhanowy z grobami u podstawy, w przeciwieństwie do kurhanów krywickich z grobami w jamach, które dominują w grupie północnej. W XII—XIII wieku na tym pograniczu mogło nastąpić zlanie się elementu drehowickiego z krywickim, który narzucił grzebanie w jamach pod kopcem i przyniósł ozdoby, uznane ogólnie za typowe dla Krywiczów, a mianowicie kółka o związanych końcach. Kontakt z południem trwał jednak również w dalszym ciągu, jak to się zdają potwierdzać paciorki srebrne z kurhanu 8-mego.

Do najciekawszych i niewątpliwie najtrudniejszych zagadnień wczesnohistorycznych Słowiańszczyzny Wschodniej należą kurhany ciałopalne, rozsiane na cmentarzyskach kurhanowych z grobami szkieletowymi oraz nieliczne cmentarze prawie wyłącznie ciałopalne ze znanym Gniezdowem na czele. Zestawiając hipotezy Spicyna o owalnych kurhanach ciałopalnych z materiałem zabytkowym, na którym się oparł ten uczony, starałam się dowieść w niniejszej pracy, że nie mamy do-

tychczas żadnych danych, które by pozwoliły nam uznać te kurhany za groby przypadające na VIII—IX wiek. Kurhany te, podobnie jak i okrągłe z obrządkiem ciałopalenia, przypisać trzeba raczej innej grupie etnicznej, tym bardziej, że materiał zabytkowy nie dostarczył nam dotychczas żadnych danych⁶⁹⁾, któreby pozwoliły sądzić, że starszym obrządkiem grzebalnym było u Słowian Wschodnich ciałopalenie, z którego się następnie rozwinął obrządek szkieletowy, jak to np. przyjmuje Rybakow⁷⁰⁾.

Kurhanów ciałopalnych nie można również uznać za groby Letto-Litwinów, gdyż jak można wnosić na podstawie dotychczasowych badań wykopaliskowych na Wileńszczyźnie zasięg grupy letto-litewskiej w okresie wczesnohistorycznym, podany przez Antoniewicza zdaje się nie odpowiadać rzeczywistości⁷¹⁾. Litwini prawdopodobnie nie posunęli się nigdy tak daleko na wschód. Granica występowania cmentarzysk litewskich w okresie wczesnohistorycznym pokrywa się mniej więcej z granicą wykreśloną dla tej grupy przez Mooreą przypadającą w okresie rzymskim⁷²⁾ oraz z badaniami Łowmiańskiego obejmującymi wiek XIII⁷³⁾.

Dlatego też hipoteza o osadnictwie szwedzkim na terenie Słowiańszczyzny Wschodniej, którą wysunął Arne⁷⁴⁾, zyskuje w tym świetle na prawdopodobieństwie, tym bardziej, gdy się zważy, że dotychczas poznane skupienia kurhanów ciałopalnych w Czerniewiczach i Porzeczu leżą nad rzekami, które je łączą z głównym szlakiem waresko-ruskim Dźwiny i Dniepru. Waregowie nie tylko uprawiali rzemiosło wojenne, lecz trudnili się także handlem, osiadając przy dobrych arteriach wodnych. Za hipotezą przypisania Waregom kurhanów ciałopalnych w Porzeczu przemawiają również i zabytki, jak połówka monety arabskiej, groty do strzał, wreszcie czarne ornamentowane paciorki, które bardzo upodobniają te kurhany do cmentarzyska z Gniezdowa, w którym Arne widzi wielką kolonię wareską.

⁶⁶⁾ Cehak Hołubowiczowa H. Materiał i zagadnienia cmentarzyska kurhanowego koło wsi Nawry, op. cit., str. 45.

⁷⁰⁾ Rybakow B. A., Radzimiczy, Pracy Sekcyj Archeologii i Białoruskiej Akademii Nauk, Mińsk 1952.

⁷¹⁾ Antoniewicz Wł., Archeologia Polski, str. 246, fig. 40.

Hołubowicz Wł., Granica osadnictwa Słowian i Litwinów na Wileńszczyźnie w czasach przed i wczesnohistorycznych. Odbitka, 1958 r.

⁷²⁾ Moora H. Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n. Chr., część II, mapa 1.

⁷³⁾ Łowmiański H., Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego. Tom I, str. 55.

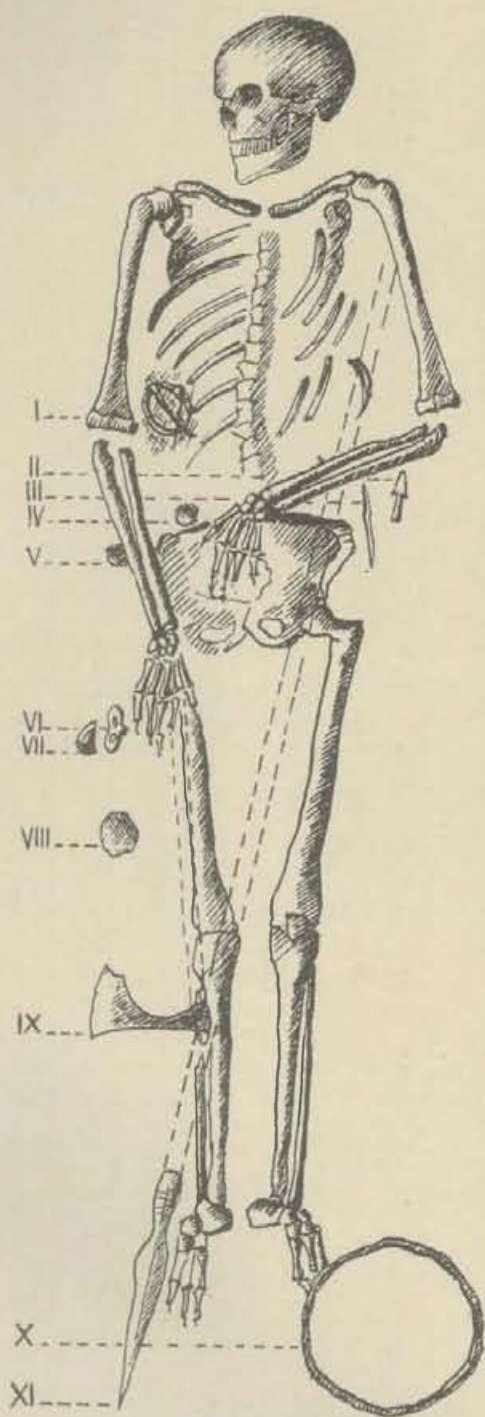
⁷⁴⁾ Arne T. J., La Suède et l'Orient, op. cit., str. 57.

⁶⁾ Laudański A., Archeologicznija raskopki w m. Zaslavia op. cit.

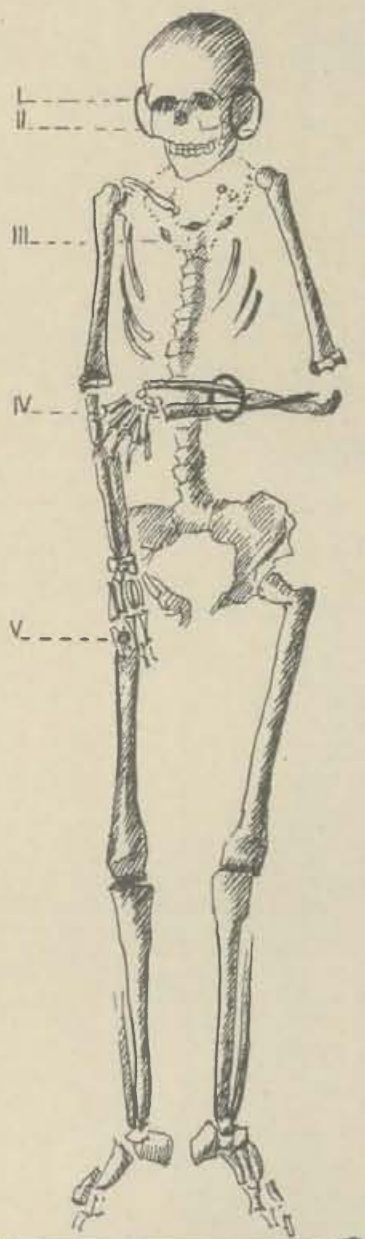
⁷⁾ Cehak Hołubowiczowa H. Słowianie na Wileńszczyźnie, op. cit.

⁶⁸⁾ W Muzeum Archeologii Prehistorycznej U. S. B. wykonana została mapa śladów osadnictwa wczesnohistorycznego (opracowana przez H. i Wł. Hołubowiczów) w postaci grodzisk i kurhanów, na której doskonale wyodrębnia się grupa północna Słowian.

Tablica I.

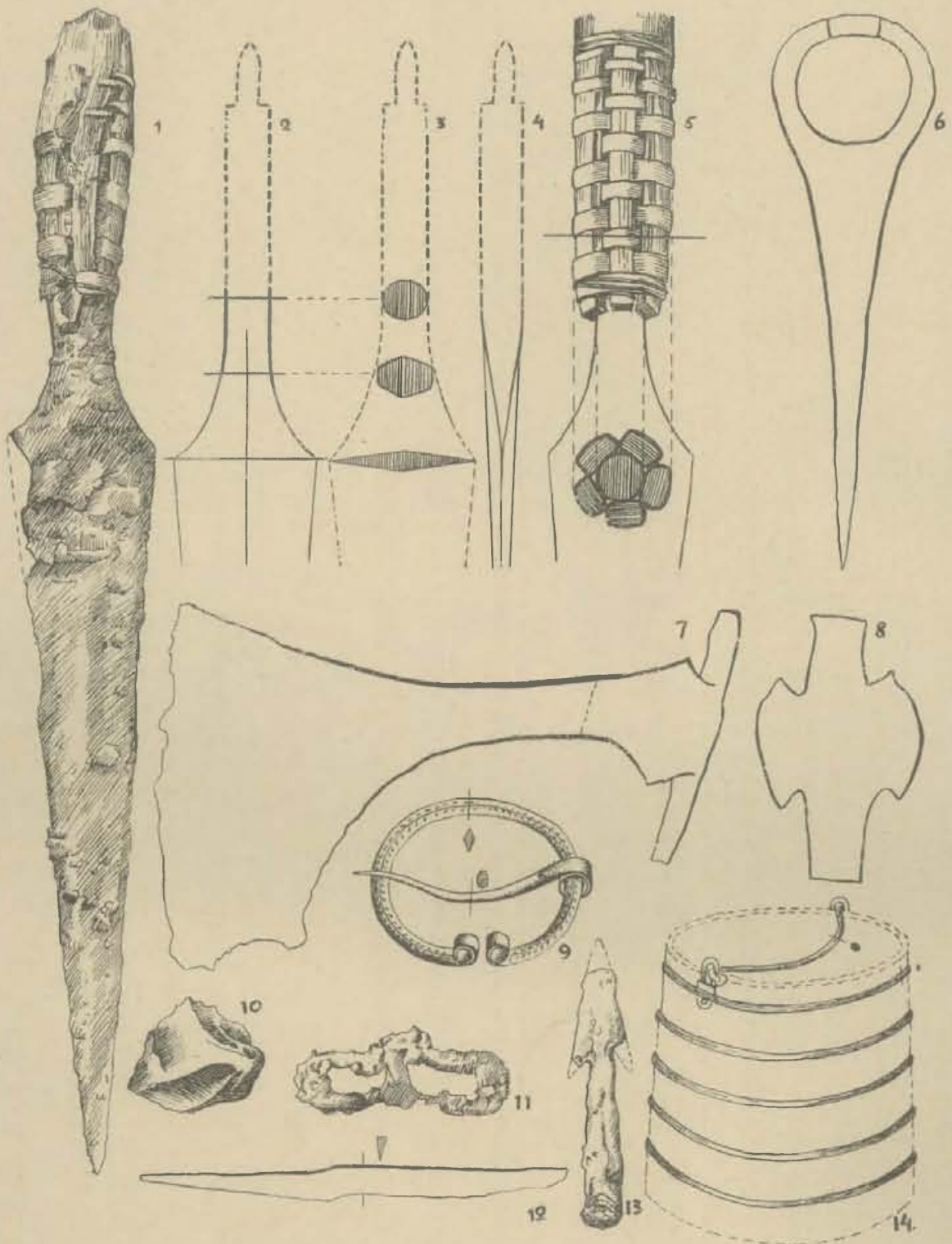
1
kurhan a

2
kurhan 8

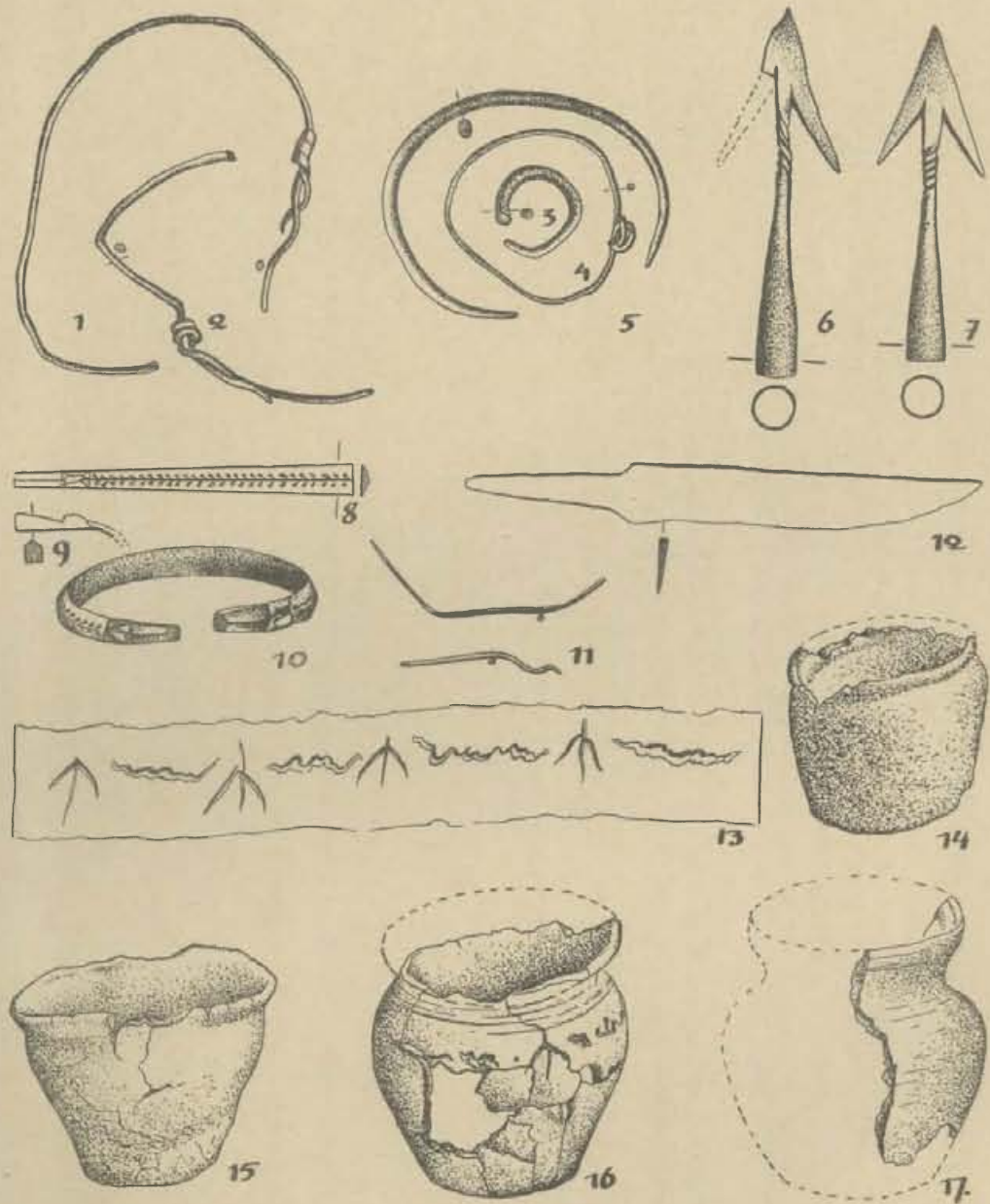
Porzecze, pow. dziśnieński. Groby szkieletowe z kurhanów a(1) i 8(2). — Porzecze, ar. de Dzisna-Tombeaux à squelettes des tumulus a(1) et 8(2).

Tablica II.

Porzecze, pow. dziśnieński. Zabytki z kurhanu a. — Porzecze, ar. de Dżisna. Mobilier du tumulus a.

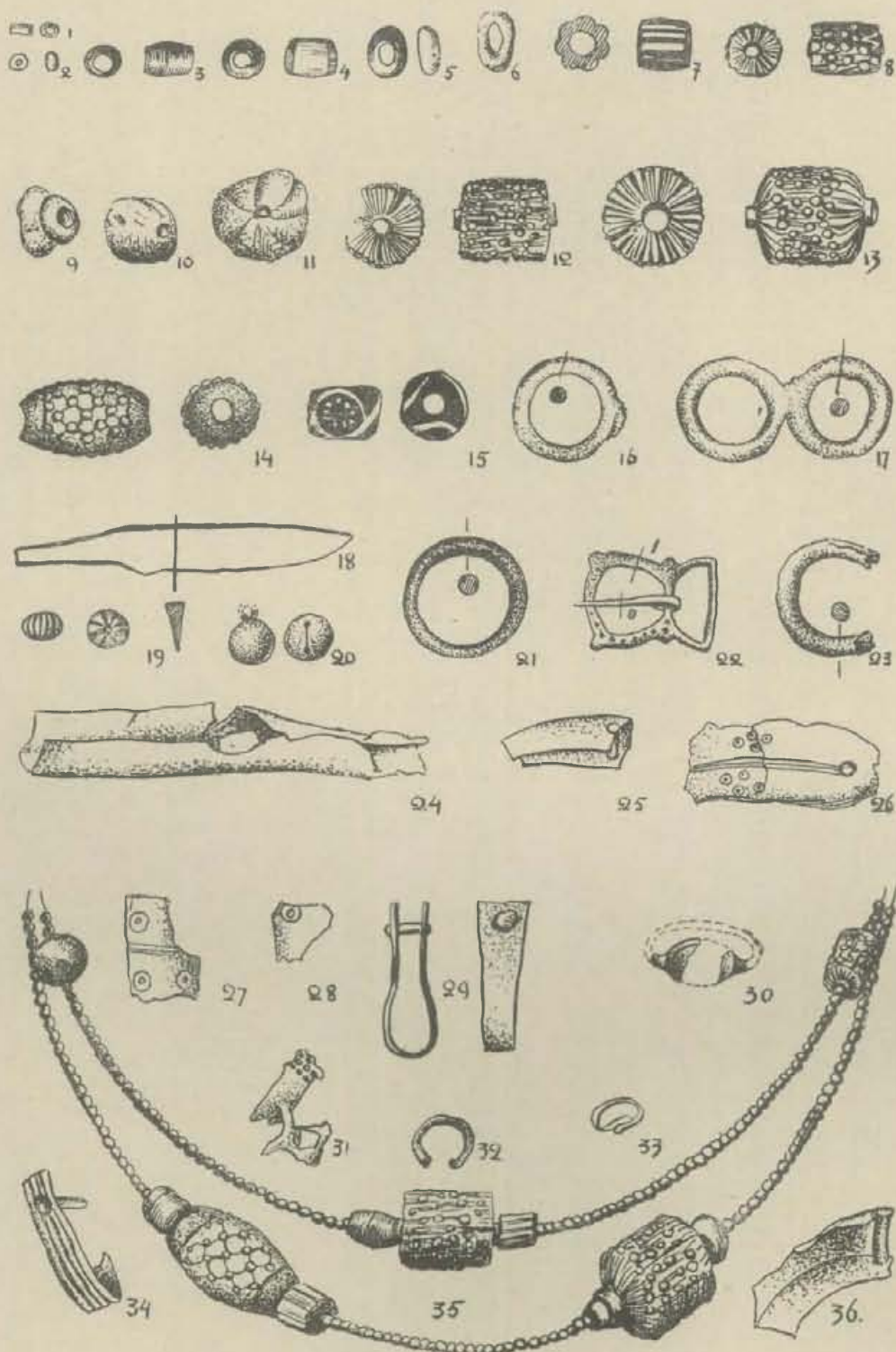
Tablica III.

Porzecze, pow. dziśnieński. Zabytki z kurhanów 2 (nry 12 i 15), 6 (nr. 17), 8 (nry 1—2 i 5), 11 (nry 3—4, 8—10, 13 i 16), 12 (nr. 11). — Porzecze, ar. de Dżisna. Trouvailles des tumulus 2 (nos 6—7 et 14), 5 (nos 12 et 15), 6 (no 17), 8 (nos 1—2 et 5), 11 (nos 3—4, 8—10, 13 et 16) et 12 (no 11).

Tablica IV.

Porzeczce, pow. dziśnieński. Zabytki z kurhanów b (nr 30) 1 (nry 9—11, 15, 17—19), 3 (nry 31 i 33), 5 (nry 16—17, 24—29, 32, 34 i 36), 6 (nr 20), 8 (nry 1—8, 12—14, 23 i 35) i 9 (nry 21—22). — Porzeczce, ar. de Dżisna. Trouvailles des tumulus b (no 30), 1 (nos 9—11, 15, 17—19), 3 (nos 31 et 33), 5 (nos 16, 17, 24—29, 32, 34 et 36), 6 (no 20), 8 (nos 1—8, 12—14, 23 et 35) et 9 (nos 21—22).

Objaśnienia tablic.

Tablica I.

- Ryc. 1. Grób w kurhanie a: I — saksta brązowa, II — grot do strzały, III — nóż, IV — moneta II — grot do strzały, III — nóż, IV — moneta arabska, V — imitacja monety arabskiej, VI — krzesiwo, VII — krzemień, VIII — szczątka huby, IX — topór, X — okucia wiadra, XI — grot oszczepu.
- Ryc. 2. Grób w kurhanie 8: I — kółko o związanych końcach, II — kółko o związanych końcach, III — naszyjnik z paciorków, IV — bransoleta, V — pierścień.

Tablica II.

- Ryc. 1. Grot oszczepu z kurhanu a, długość 36 cm.
- Ryc. 2, 3, 4. Przypuszczalny wygląd kolca oszczepu.
- Ryc. 5. Rekonstrukcja umocowania grotu oszczepu do drzewca.
- Ryc. 6, 7, 8. Topór z kurhanu a, długość — 18 cm.
- Ryc. 9. Zapinka podkowiasta o zwiniętych w rulon końcach z kurhanu a, szerokość ramy 6 mm, grubość kolca — 3 mm, dłuższa średnica zapinki 6,7 cm.
- Ryc. 10. Ułamek krzemienia z kurhanu a, długość — 4 cm.
- Ryc. 11. Krzesiwo z kurhanu a, długość — 6,6 cm.
- Ryc. 12. Nóż z kurhanu a, długość — 13,50 cm.
- Ryc. 13. Grot do strzały z kurhanu a, długość zachowanej części grotu — 8 cm.
- Ryc. 14. Wiadro z kurhanu a, średnica żelaznych obręczy in situ — 27 cm, szerokość obręczy 1,2 cm. (Rekonstrukcja).

Tablica III.

- Ryc. 1. Kółko srebrne o związanych końcach z kurhanu 8-mego, grubość drutu — 2 mm.
- Ryc. 2. Fragment drugiego kółka srebrnego o związanych końcach z kurhanu 8-mego, grubość drutu 2 mm.
- Ryc. 3. Pierścień brązowy z kurhanu 11-tego, grubość drutu — 3 mm.
- Ryc. 4. Kółko o związanych końcach z kurhanu 11-go, grubość drutu — 3 mm.
- Ryc. 5. Bransoleta brązowa z kurhanu 8-mego, grubość w partii środkowej — 4 mm, średnica bransolety 7,6 cm.
- Ryc. 6. Grot do strzały z kurhanu 2-go, dług. 10 cm.
- Ryc. 7. Grot od strzały z kurhanu 2-go, długość 8,9 cm.
- Ryc. 8, 9, 10. Bransoleta brązowa z kurhanu 11-tego, szerokość taśmy partii środkowej — 7 mm.
- Ryc. 11. Fragmenty kółka o związanych końcach z kurhanu 12-tego, grubość drutu 1 mm.
- Ryc. 12. Nóż z kurhanu 5-tego, długość 14 cm.
- Ryc. 13. Rozwinięty ornament naczynia z kurhanu 11-tego.
- Ryc. 14. Garnuszek z kurhanu 2-go, wysokość 8,2 cm, średnica dna 8,2 cm, średnica wylotu 10 cm, wysokość kołnierza 1 cm, największa wydeńtość brzuśca 10,5 cm.
- Ryc. 15. Garnuszek z kurhanu 5-tego, wysokość 9,7 cm, średnica dna 8 cm, wysokość kołnierza 1,2 cm.
- Ryc. 16. Garnuszek z kurhanu 11-tego — przypuszczalna wysokość 11,3 cm, największa wydeńtość brzuśca 12 cm.
- Ryc. 17. Fragment garnuszka z kurhanu 6-tego — wysokość fragmentu 9,1 cm.

Tablica IV.

- Ryc. 1. Paciorek z żółtego szkła z kurhanu 8-mego, długość 4 mm, średnica 5 mm.
- Ryc. 2. Paciorek z kaolinu z kurhanu 8-mego, średnica 3 mm.
- Ryc. 3. Paciorek beczułkowaty z niebieskiego szkła z kurhanu 8-mego, długość 7 mm, średnica 6 mm.
- Ryc. 4. Paciorek szklany, walcowaty, złożony z kurhanu 8-mego, długość 7½ mm, średnica 8 mm.
- Ryc. 5. Paciorek okrągły z bezbarwnego szkła z kurhanu 8-mego, średnica 1,1 cm.
- Ryc. 6. Paciorek szklany zielony ze srebrzystym nalotem z kurhanu 8-mego, średnica 9 mm.
- Ryc. 7. Paciorek szklany, walcowaty, żeberkowany, złożony z kurhanu 8-mego, długość 8 mm, średnica 6½ mm.
- Ryc. 8. Paciorek filigranowy srebrny z kurhanu 8-mego, długość 1,4 cm, średnica 1,2 cm.
- Ryc. 9. Dwa paciorki z żółtego szkła częściowo w ogniu stopione z kurhanu 1-go, długość obu razem 1 cm.
- Ryc. 10. Paciorek żeberkowany, walcowaty z żółtego szkła z kurhanu 1-go, długość 1,4 cm, średnica 1,5 cm.
- Ryc. 11. Paciorek żeberkowany, dwustożkowy z niebieskiego szkła z kurhanu 1-go, średnica 1,8 cm.
- Ryc. 12. Paciorek filigranowy, srebrny z kurhanu 8-mego długość 2 cm, średnica 1,7 cm.
- Ryc. 13. Paciorek filigranowy, srebrny z kurhanu 8-mego, długość 2,3 cm, średnica 1,8 cm.
- Ryc. 14. Paciorek jajowaty z blachy srebrnej z nakładanym ornamentem, długość 2,2 cm, średnica 1,6 cm. z kurhanu 8.
- Ryc. 15. Paciorek szklany czarny z kolorowym ornamentem z kurhanu 1-go, średnica 1,3 cm.
- Ryc. 16. Kółko brązowe z kurhanu 5-tego, średnica 2 cm.
- Ryc. 17. Dwa spojone razem kółka brązowe z kurhanu 5-tego, długość 4 cm.
- Ryc. 18. Nóż z kurhanu 1-go, długość 6,8 cm.
- Ryc. 19. Paciorek melonowaty z kurhanu 1-go, średnica 8 mm.
- Ryc. 20. Dęta kuleczka brązowa z kurhanu 6-tego, średnica 1 cm.
- Ryc. 21. Kółko brązowe z kurhanu 9-tego, średnica 2,4 cm.
- Ryc. 22. Lirowata sprzączka z kurhanu 9-go, długość 2,6 cm, szerokość podstawy 1,8 cm.
- Ryc. 23. Uszkodzony pierścień z kurhanu 8-mego, grubość 4 mm, średnica 2,3 cm.
- Ryc. 24. Zdeformowane przez ogień okucie brązowe z kurhanu 5-tego, długość 8,4 cm.
- Ryc. 25. Fragment okucia brązowego z kurhanu 5-go, długość 2,5 cm.
- Ryc. 26. Blaszka brązowa ornamentowana z kurhanu 5-tego, długość 3,8 cm.
- Ryc. 27. Fragment blaszki brązowej z kurhanu 5-go, długość 2 cm.
- Ryc. 28. Fragment blaszki brązowej z kurhanu 5-go, długość 1,1 cm.
- Ryc. 29. Okucie brązowe z kurhanu 5-go, długość 3,2 cm.
- Ryc. 30. Fragmenty pierścienia brązowego z kurhanu b.
- Ryc. 31. Fragment blaszki brązowej ornamentowanej z kurhanu 3-go, długość 2,1 cm.
- Ryc. 32. Kółko brązowe może ogniwo łańcuszka z kurhanu 5-tego, średnica 1,1 cm.
- Ryc. 33. Kółko brązowe z kurhanu 3-go, dłuższa średnica 1 cm.
- Ryc. 34. Okucie z kurhanu 5-tego, długość 2,8 cm.
- Ryc. 35. Przypuszczalny układ naszyjnika z paciorków z kurhanu 8-mego.
- Ryc. 36. Część okucia z kurhanu 5-tego, długość 3,2 cm.